

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн
№ 97 (16708)
2003 чылдың
АВГУСТ 7,
четверг
Ат салган шагы 18.45
Садар өртээ 3 рубль.

Чазак Даргазының ажил-албаны

САНАЖЫЛГА ТӨВҮ

Август 5-те ТР-нің Чуртталга-коммунал ажил-агыының реформаының талазы-биле күрүне комитетинге "Тыва Республиканың чаңгыс аай санажылга төвү" күрүнениң катмышкан бүдүрүлгези ажиттынган.

Ооң ажыдышыкынынга ТР-нің Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак, Кызыл хоорайның чагырга даргазы Д.К. Донгак болгаш өске-даа ажил-албаның удурткучулары киришкен.
ТР-нің Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак төптүн дериг-херекселдери-биле танышкан. Радиомод болгаш сервер системазы-биле чаа бүдүрүлгө долу хандыртынган. Республика девискээринде коммунал ачы-дузазы дээш төлевирлер дугайында медээлерни чырынга база ону ажилдап кылырын организастаарынга таарымчалыг байдал тургустунган. Бүдүрүкчүлерниң болгаш хандырыкчыларның төлевирлер ачы-дузазын чыырының ажылы дыка чиигээр.

"Тыва республикага чаңгыс аай санажылга төвү" күрүнениң катмышкан бүдүрүлгезиниң чиңгине директору Чиңгис Валерьевич Хайдып, чоокта чаа Москваның медээлер технология институтунун доозукчузу, аспирантурада өөренип турар. Бүдүрүлгө хөй эвес санныг, бедик мергежилдиг специалистерден тургустунган. Чаа тургустунган төп-биле таныжылга "Бистин бажынывыс" күрүнениң катмышкан бүдүрүлгезинге уламчылаан. Олар чаа тургустунган бүдүрүлгө-биле керээ чаргаш, Кызыл хоорайга бир дугаар төлевирлер чыылдазының төп кассазын ажиткан. Амдызында бажың төлевириниң дугайында медээлерни кириген. Шериг-оол

Дизиживич хынал көөрү-биле ону үдеп чораан кижилерниң бажың төлевириниң дугайында медээлерни бээрин оператордан дилээн. Хоорай чагыргазының даргазы биле чуртталга-коммунал ажил-агыының талазы-биле күрүне комитетиниң даргазының июль айда төлөвээни илерээн. Чазак Даргазы 1200 рубльди ажыр төлээн болган. Чыл төңчүзүңге чедир Кызыл хоорайга коммунал ачы-дузазының төлевирлерин күлээп алыр 22 касса ажыттынар. Келир чылын Чадаана, Шагаан-Арыг, Ак-Довурак хоорайлар-биле ол коштунар.
База бир чаа бүдүрүлгө Кызыл хоорайда ынчаар ажыттынган.

Сергей ХЕРТЕК.

Журналистер-биле ужурашкан

САЙГАРЫН КӨРГЕШ...

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.В. Брокерт республиканың массалыг информация чепсектериниң журналистери-биле ужурашкан.

Тыва Республиканың девискээринде Кыдыкы Сонгу чүк айоннарынче болгаш аңаа деңнештирген черлерже продуктуларны дүрген сөөртүп чедирерин хандыраы-биле федералдыг бюджеттен ТР-нің бюджетинге эвээш эвес акшаны тускайлап берип турар. Ол акша-хөреңгиниң уjur-дузазын журналистерге Александр Владимирович тайылбырлап берген.
2002 чылда Сонгу чүкке деңнештирген черлерже кыварчаар материалдар, одаар чүүл, аш-чем продуктуларын дүрген сөөртүп чедиреринге болгаш оларны садып алырынга чарыгдары-биле 199 млн. рубльди федералдыг бюджеттен Тывага берген. Россияның Саң-хөө ямызының күрүнениң сан-хөө контролюнун департаменти-

зиниң бөлүк харысалгалыг ажилдакчылары бо чылдың апрель, май айларда ол акша-тегерикти канчаар ажыглаанын хынаан. Ооң түннелдерин, кандыг четпестер илерээнин А.В. Брокерт чугаалап берген. Улуг хыналданың актызын езугаар алырга, акша-көпеек чарыгдалында кем-херекке онаажыр хире каржы хажыдышыкынар илереттимээн. Ындыг-даа болза 128,6 млн. рубльдиң саң-хөө чурумун үрээн болган. Ооң иштинден 109,6 млн. рубльди ол сорулгага чарыгдалган, Сонгу чүкке деңнештирбээн черлерниң хергелдеринге чарыгдан. Оон аңгыда одаар чүүлдерни, кыварчаар материалдарны, аш-чем продуктуларын садып алырынга, сөөртүп чедиреринге конкурстарны эрттирип турарының шы-

нары багай болганын демдеглээн. Россияның Саң-хөө ямызының казначействозунун Тыва Республикада эргелели Сонгу чүкке деңнештирген черлерже чүктер сөөртүлгезин, акша-көпеекти канчаар чарыгдал турарын, конкурстарны шынарын хынавайн келгенин илереткен.
Бо хыналданың түннелин Чазак хуралына сайгарып көргөш, четпестерни эдериниң хемчеглерин айткан доктаалды хүлээп алган. Ону күүседирде хамаарылгалыг организациялар чүну кылырын оралакчы дарга чугаалаан.
А.В. Брокерттен хөй санныг айтырылганы журналистер салган. Сонгу чүкке деңнештирген черлерже, ылангыя Тожуже, бо чылын чүктер сөөртүлгези кайы хире чоруп турарын сонуургаан. Тодаргай хемчеглерни хүн бүрү ап турар, бердинген даалгалар чедир күүсеттимээн, күске чедир доозары көрдүнген.

Бистиң корр.

Сагыш-сеткил ханызындан

СИЛЕРГЕ БҮЗҮРЭЭР МЕН

Хүндүлүг Ирина Шекпер-ооловна!

Юбилейлиг хүннер—Тывага херэеженнер шимчээшкининиң 75 чыл ою болгаш "Россияның Херэеженнер эвилели" хөй-ниити организациязының Тывага девискээр салбырының тургустунганының 10 чылынга холбаштыр Силерге болгаш Силерниң өөрүнерге чүректин ханызындан байыр чедирдим!
Бөгүңгү берге үеде чогумна харын херэеженнерниң хөй-ниити организациялары социал чугула хүлээлгени күүседип, өгбүлениң, херэеженнерниң болгаш уругларның эрге-ажыктарын камгалаарынга практиктиг боттуг дузаны чедирип турар. Силер 10 чыл дургузунда хөй-ниити каттыжышыкынары болгаш организациялары, эрге-чагыргаларның күүсекчи болгаш хоойлужудулга органнары-биле кады хөделип ажилдаарының байлак дуржулгазын чыып алган

силер. Оон аңгыда ол-ла үениң дургузунда элээн каш тодаргай социал төлөвилелдерни боттандырган, хөй санныг ачы-буян ажилдарын чоруткан.
Ирина Шекпер-ооловна! Силерниң ажил-агыыжы болгаш кижизиг шынарыңар, четпестер-биле эптеш чок чорунар, ниитилелге чөпшээрелгени тып билир идепкейнер бүгү бергелерни ажып эртеринге дузалаар болгаш моон сонгаар Тывага херэеженнер шимчээшкинин хөгжүдеринче уланган идепкейлиг ажилды уламчылаар силер дээрзинге бүзүрээр мен.
Силерге болгаш Силерниң өөрүнерге улуг аас-кежиин, чаагай амыдыралды, кадыкшылды болгаш Силерниң чаагай бүгү чүткүлдериңерге чедишкиннерни сагыш-сеткилим ханызындан күзедим!

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Хүндүлүг Виктор Кууларович!

Улуг-Хем кожунунун чагырга Баштыңының албан-дужаалынга сонгуттурганыңар-биле холбаштыр сеткилдин ханызындан байыр чедирешикин күлээп ап көрүнер!
Силерниң профессионал мөзү-шынарыңар болгаш дуржулганар Силерге онааган харысалгалыг ажилды алдарлы-биле күүседиринге Силерге

дузалаар дээрзинге бүзүрээр мен.
Бо ажил-чорудулгага улуг чедишкиннерни Силерге күзедим. Силерниң бүгү-ле эгелээшкинериңер чедишкинниг болзун!
Силерге кадыкшылды, өгбүлөңерге аас-кежиин болгаш чаагай кежикти күзедим!

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың 2003 чылдың август 4-те № 350 болгаш 351 Чарлыктарын езугаар мурнакчыларны шаңнаан.

Корум-чурумну болгаш хоойлуну быжыглаар херекке ачы-хавыязы болгаш хууда кириген үлүү дээш
Тыва Республиканың Арбитраж судунун судьязы **Наталья Борисовна КАШИРИНАГА** "Тыва Республиканың алдарлыг юриси" Хүндүлүг атты;
Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш база 50 харлаан юбилей-биле холбаштыр Тыва Республиканың Экономика ямызының инвестиция килдизинин начальниги **Нина Александровна СИРОТИНАГА** "Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы" хүндүлүг атты тывыскан.
Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың 2003 чылдың август 6-да № 352 Чарлыгын езугаар республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге ачы-хавыязы болгаш хууда кириген үлүү база идепкейлиг хөй-ниити ажил-чорудулгазы дээш херэеженнер шимчээшкининиң идепкейлиг ажилдакчыларын шаңнаан.
Тыва Республиканың "Шылгараңгай күш-ажыл дээш" медалы-биле
Тыва Республиканың Херэеженнер эвилелиниң даргазы **Ирина Шекпер-ооловна ОЧУР-НУ** шаңнаан.
"Тыва Республиканың ал-

дарлыг ажилдакчызы" Хүндүлүг атты
Кызыл хоорайда херэеженнер шимчээшкининиң хоочуну **Анна Михайловна ЭНЮТИНАГА**;
Тес-Хем кожунунун херэеженнер шимчээшкининиң хоочуну **Серенмаа Сергеевна ШОЙДУНГА**;
Херэеженнер шимчээшкининиң активчизи, суд органнары-биле бир демниг ажилдаар талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының бүрүн эргелиг төлээзи **Чодураа Туметеевна ДОНГАККА** тывыскан.
Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле
Кызыл хоорайда "60 хар ашканнар" клубтун даргазы **Мария Ивановна ЛУИЗОВАНЫ**;
Барыын-Хемчик кожунунун херэеженнер шимчээшкининиң хоочуну **Валентина Максимова КИЛЧЕННИ**;
Республиканың №1 эмнелгезинде эндокринология салбырында эмчи сестразы **Седенмаа Монгушевна ХУУРАКТЫ**;
Тожу кожунда "Өдүгөн" төрөл аймактың иви кадарчызы **Сайзана Чаш-ооловна КОЛДУ**;
Кызыл хоорайда №10 школада социал педагог **Любовь Николаевна ТАБАЕВАНЫ** шаңнаан.

НААДЫМ — ЧАА АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРЖЕ КЫЙГЫ

ТУСКАЙ АЙ-ТЫШКЫН ЕЗУГААР

Бо чылдың июль айның 6-дан 19-ка чедир Тыва Республиканың Мал аарыгларының талазы-биле департаментизиниң баш удур дугуржуп чугаалашканын езугаар Барыин-Хемчик кожуунун сумуларынга малдың брутцеллез аарыын шинчилеп тодарадыры-биле Каа-Хем, Танды, Кызыл кожуунардан, Кызыл хоорайның мал аарыглары-биле демисел станциязының база Тыва Республиканың төп шинчилге лабораториязының болгаш департаментиниң бөлүк мал эмчилери ажылдааш, эеп келгенер. Бо ажылды кылып чорудары-биле ниити 8 тускай автомашиналар, 35 тускай эртемниг мал эмчилери киришкенер.

Ниити сан-чугагай-биле алырга, Барыин-Хемчик кожуунун девискээринде 90180 баш шээр мал, 11286 баш мыйыстыг бода мал бактаап турар. Кожуунун девискээринге бо шинчилге ажылын чорудары-биле республиканың мал эмнелге департаментизиниң эмчилери 3 дугаар үнүшкүнү кылып турары бо.

Бо хүннерге чедир ниитизи-биле 37743 баш мал брутцеллез аарыынга тодартынган, ооң иштинден 304 баш шээр мал аарыг бооп илереттинген. Мыйыстыг бода мал 19234 баш шинчилеттинген, ооң иштинден 4 баш аарыг бооп илереттинген. Мындыг таварылгада аарыг малды аалдың коданынга мөөнөп алгаш, өртедип хуюктаар, ооң соккан черин дезинфекциялаар уjurлуг бис.

Амгы үеде кожуунун мал эмчилери аарыг болган малды аңгылап, ону чок кылыры-биле ажылды чорудуп турар. База ол ышкаш шээр малдың брутцеллез аарыынга удур камгалал тарылга ажылы эгелээр. Кожуунардан барган мал эмчилери боттары мал эмчизи эш-өөрүнге эрешудургу дузалашканнар.

Кылып чоруткан ажылдарын түннөп, дуза чедирип барган мал эмчилеринге Барыин-Хемчик кожуунун мал аарыглары-биле демисел станциязының кол мал эмчизи Рина Максимовна Монгуш, кожууннар аразының мал аарыгларын шинчилээр лабораториязының удуртукчу Сергей Дондупович Сарыглар өөрүп четтиргенин илередип, орук-суур менди-чаагай аалоранынга чедерин күззөннер.

Дадар-оол ДОНГАК,
Тыва Республиканың Мал аарыгларының талазы-биле департаментизиниң халдавырлыг аарыгларга удур экспедициязының даргазы.

Арыз-чаагай күзелдерин, аыштыг-чемниг байлакшылдын онзагай хүннеринин база бир улуг байырлалы чоокшулаан. Чылдар эрткен тугум республиканың малчыннар Наадымының эртин турары черле көрүштүг-гаа, күзенчиг-гаа апарганын бөгүнгү чоннун амыдырал гэш демисели, ажил-агыга тура-соруктуу, бурунгаар чүткүлдүү бадыткаар.

Кел чыгар юбилейлиг хүннерге, а могай-гайлаарга, Тыва күрүневициниң Россияның составына Катмышканынган бээр 60 чыл база хоорайыгыс Кызылдың үндөилеп тургустунганынган бээр 90 чыл оюнга белеткел ажилдары-биле капсырлаштыр бүргеттинген Наадым бүгүзүнде Тыванын көдээ ажил-агыи яамызының мал ажил-агыиын харылап турар килдистин кол зоотехниги Маадыр-оол Маадырович СУРУН-ООЛ-биле база катап ужуражыр арзалыг болган бис. А бистин аравыска болган айтырыг чангыс: бирги чартык чылга алдынган чаш мал төлү, малган алыр продукциявыс элттин, сүттүн, дүктүн тура-соруктуг күүседикчлеринин чымыштыг ижинин дугайында чугааны чорудары. Олар кымнары? А езулуг Наадымның киржикчилери — көдээниң мурнакчылары, чемпионнар, кожуунун төлээлеп кээр аалчыларывыс олар-ла болгай.

ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИР ДЭЭШ

— Кандыг-даа күрүне, оон иштиңде кижилер чедип алган эки чедишкннеринге, оон могай чок бүдүрүкчүлеринин күжүңге даялыр, көргүзүлгелеринин түннелдеринге чоргаланыр болгай, Маадыр-оол Маадырович. А бистин көдээ ажил-агыида малга хамаарыштыр байдалывыс кандыгы?

— Эрткен 7 айларның түннели-биле алырга, теvedен аңгыда, ажил-агыларда куштуң болгаш шупту малдың баш саны өзүп турар. Мыйыстыг бода малдың бажы 114,5 муң четкен азы 104, 5 хууга көвүдээн. Хой, өшкү - 888,0 мунда келген азы 107 хуу болган, хаван - 38,7 муң баш азы 171,4 хуу, чылгы - 27,6 муң азы 103,6 хуу, дагаа - 95,1 муң азы 108,9 хууга көвүдээн, иви - 1866 баш азы 112,6 хууга өскөн.

Ниитизи-биле республикада эрткен 7 айларның иштинде шээр мал бажы 77 хуу чедир өскөн, төрүүр чүс башка онааштыр алырга, көдээ ажил-агыи бүдүрүлгелеринде 74 хуу, араттарда 79 хуу болуп турар, чурттакчы чонда болгаш еске-даа ажил-агыларда дес-дараалаштыр өзүп ораы өөрүнчүг. Ынчангаш мында бо чылын, шынап-ла, мал бажында өзүлде барын демгелгээри чугула. 2002 чылдың бо үезинге деңнээрге, анай, хураганның баш санының өлүп хораар чоруу 8,9 хууга эвээжээн, хаванның 32,1 хууга көвүдээн, хой, өшкүнүң өлүп хораары 6,3 хууга, мыйыстыг бода малдың - 36,8 хууга кызырылган.

— Бо хүннерде кайда-даа ажилдакчы кижилеринин шөлээ үези, ынчалзажок ажил-агыиның, ылангыя мал семиртилгезиниң, малга чем белеткелниң эң-не чымыштыг үезидир. Бо талазы-биле солунун номчукчуларынга чүнү онза-лап дыңнадып болур силер?

— 2003 чылда малдың чайгы семиртилгезин организаастыг чорударының болгаш мал чеминиң белеткелниң, қаңдаашкындан тарылга шөлдери камгалап арттырарының талазы-биле сонгаарладып болбас хем-

чеглеринин планныг ажилдарының дугайында Тыва Республиканың Чазаның июль 30-де №409 дугаар доктаалын күүседире-биле Көдээ ажил-агыи яамызының удуртулгазы Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Сут-Хөл, Бай-Тайга, Барыин-Хемчик, Танды, Чеди-Хөл кожууннарже тускай эртемниглерни болгаш специалистерни тодаргай айтырыг талазы-биле сургакчылап чорударының дугайында дужаалды үндүргөн. Ында тайгалаашкын, хой кыргылдазы, чуулда, чаш мал үзүлдези дээн хевирлиг чугула айтырыглар кирип турар. Оон хыналдазын ай санында чорудуп турар болгаш аңаа хамаарыштыр тускай илеткелди берип турар.

Моон сонгаар тарып боозадылганы чорудары кедилиг апар чүве болганда, ниити республиканың кожууннарының ажил-агыларынга бо хүннерде төрүүр хойнуң тарып боозадылганын организаастары-биле улуг ажил чоруттунуп турар. Хой кыргылдазының, чуулданың баштайгы ажилдарын доозуп алган ажил-агылар бо хүннерде чайлаглаашкынны эки эртип турар. Ынчангаш байыр-наадымнар болуп-даа турза, бистин көдээ чонувус боттарының тура-соруун салбайн ажилдап, канчаарга-даа мал кадарчылары болганда, дараазында малдың күскү семиртилгези, оон-биле чергелештир оदारларны солууру дээш оларның мурнунда салган сорулгаларына чедип алыры ам-даа ырак, ажил улуг. Соок кыш дүжер бетинде кыштагларның кажая-хораазын, ал-боттарының чурттаар оран-савазын септээр ажилдар, сивен-ширбиил кезип белеткээри, ону кыштагларже сөөртүп чедирип алыры дээш, ажил-ла хей. Мурнунда салдынган сорулгаларны бирден бирээ чокка күүседирин планнавышаан, кол ажилывыс - шээр малды тарып боозадылгага белеткээри, мал аарыгларына удур камгалал тарылышкыннарны чорударын чугулага көрүп турар бис.

— Байырлардың кол өзек кижилери, Наадымның чем-

пионнары илереттинген болгай. Бо чылгы чемпион лентага төлөптиг болган кижилериниң саны чежел?

— Республикада бар ажил-агыларның бүгү хевиринден көргүзүлгелери эки болган мурнакчыларны кожууннар аайы-биле илередип кээривиске, төрүүр чүс баштан 85-тен өрү чаш мал төлүн камгалап алган улустан бо чылын 70 кижини шаңналдыг черлерже кирген. Оларның аразындан 7 кижини чемпион атка төлөптиг болган. Эрткен чылгы Наадымда оларның саны 123 кижини болган. Чазактың дээди шаңналдарынче 13 кижини кириген, ТР-нин Көдээ ажил-агыи яамызының Хүндүлел бижинге 30 кижини төлөптиг үлүн көргүскөн база өртектиг белеткер-биле 30 кижини шаңнадыр.

онааштыр 100 хуузу төрзэн, оон алыр чаш мал төлүн 98 хууга камгалап алган болгаш оон бригадазы бир баштан 1,08 кг дүктү кыргып белеткээн. Мөңгүн-Тайгадан «Кашпал» көдээ бүдүрүлге кооперативиниң сарлык, өшкү кадарчызы Марсоол Иргитти, «Кызыл тараачын» КАБК-ның саанчызы Римма Энзакты, Тожунуң «Куштуг-Кежик» арат ажил-агыиын ивижизи Ачыты Мынгыстаевна Колду дээш, маңаа өскелерни-даа кирип болур.

— Бо чылгы малчыннар Наадымынга өг хоорайжыгашты бир яны кылдыр дерип каастаар деп турары чоннун сонуургалын хайныктырып турар болгай...

— Чазактың тускай доктаалын езугаар, шынап-ла, тыва өглер дерилгезин бедик денелге

Чижээлээрге, Бай-Тайга кожуунун «Бай-Тал» ККБ-ден, «Кызыл-Даг», «Ээр-Хавак» көдээ ажил-агыи каттыжышкыннарының хой кадарчыларының аразындан ниитизи-биле 14 кижини (оларның тус-тузунда 100 башка онааштыр төрзэн хуузу 85, 99, 100, 108, 110) база «Бай-Тал» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң хой бригадазы мурнакчыларның одуруунче кирген. Оларның аразындан «Бай-Тал» ККБ-нин хойжузу Чойган Эрес-ооловна Биче-оол «Наадым-2003-түн» чемпион лентазынга төлөптиг болган. Оон хүлээлгезинде 320 баш хой быжыглаттынган, оон төрүүр 100 хойга онааштыр 151 хуузу төрзэн, оон чаш мал төлүн 100 хуу камгалааш, бир баштан 1,6 кг дүктү кыргып алган. А Мөңгүн-Тайга кожуун база-ла ажил-агылар аразындан көргүзүлгелери эки болган мурнакчыларны илереткеш, 18 кижини база 6 хой болгаш өшкү бригадаларын шаңналдыг черлерже кириген.

Маңаа кожуун аайы-биле шаңналдыг черлерже кирген мурнакчыларның шуптузун адавайин (оларның аттары демейле хөйге билдингир), а оларның кажын демделеп каарын кызыдып көрейин. Чаа тургустунган Тере-Хөл кожуунувус бо чылдың Наадымынга идепкейли-биле киржир дээш багай эвес ажилдаанын эки көргүзүлгелерлиг болган мал кадарчылары бадыткап турар. Ук кожуундан хойжу Долума Сергеевна Очур 113 баштан 100 хуу хураганын алгаш, шаңналдыг черже кирген, Тере-Хөл кожуунун сарлык кадарчызы Сергей Бюрбюевич Сармыгыр быжыглаттынган 34 баш малынга немелде чаш мал бажын 83,3 хууга алган, Каргы болгаш Балыктыг сумуларындан малчыннар Нюра Дондуповна Бар-Хоо, Ирина Ивановна Бандан олар база шаңналдыг черлерже киргенер. Улуг-Хемниң «Эйлиг-Хем» ККБ-ниң өшкү бригадазының бригадири Көк-оол Түлүшович Дақыр-оолдун удуртулгазы-биле быжыглан 3329 баш мал бажынын 100 башка

организаастап эрттирери көрдүнгөн. Наадымның белеткел ажилдарын чорудуп эгелей бергеш-ле, өглерни канчаар тигериниң схемазын, кайнаар көрүндүр өглээрин, өглерни быжыглаар өргөннерни, шпагат хендирлерни белеткээри, келген улустун аыш-чем кылып суу, оларның камгалалы, көрүлдени эрттиреринин сценарийи дээш, кылдынган чүүлдер хей.

Август 13-те өглер «Тос-Булак» аржаанынга кээп эгелей бээрлер. Негелдеде тыва өгнүң бүүрн дерилгезин четчелээринден аңгыда, амыдыралдан чыдып калбазы-биле амгы сайзыраңгай чаа үениң эт-севи (соодукчу, телевизор, кеп чуур машина, компьютер, электри хандырылганын ажыллап турары) таарыштыр кылганын база көөр деп шийтирилзэн. Чоннун каш катап наадымнарга кириштирип каапкан өглерин катап-катап сөөртүп турбайн, чүгле чаа өглер дериин дыңнаткан. Эң эки, чараш, үениң негелдезинге дүгжүп турар өгге, оон эезинге шаңналы чийк машина болур. Шаңналды садып белеткеп каан. Ынчангаш бо Наадым соонда чоннун сонуургалы улам бедип, эрги чаңчылывысче катап эглип, тыва өгге чурттап болурунун барымдазы бар дээрзинче ээлдирери болур.

— «Наадым-2003-түн» мал ажилынга чемпион болган тилекчилериниң даңзызын дараазында база үндүрер бис. А силер көдээниң ажил-ишчи, амыр-дыжын билбес кижилеринге чүнү күзээр силер?

— Республиканың көдээ ажил-агыиының база аыш-чем үлетпүрүнүң хөгжүлдезинде кылдынган базымнар — көдээ ишчилериниң, ажил-агыларын, удуртукчуларның, специалистерниң шудургу ажылы. Ынчангаш тыва чонумга аас-кежикти, ажил-ишчи чедишкннерни, бурунгаар хөгжүлдө дээш моонда сонгаар чүткүлдүг ажилдаарын күзээр-дир мен.

Чылысмаа МОНГУШ
чугаалашкан.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ЧАЯКЧЫЛАРЫ

АЗЫРАДЫКЧЫ ХӨӨНДЕН
УШТУНАР

Тывага херэеженнер шимчээшкининиң хоочуну Серен Шактаровна ДАРЖАА-БИЛЕ байырлал бүдүүзүндө ужуражып, чугааны кылдым.

— Бодунарның дугайы-нарда номчукчуларга таньштырып көрүңерем.

— 1948 чылда областың совпартшколазын дооскаш, Кызыл кожуунга комсомол райкомунга организастыг килдиз эргелекчилеп турумда, партия обкомунун бюрозунга бадылааш, Тере-Хөл кожуунче херэежен чон ортузунга ажил чорудар килдисти эргелекчилээри-биле чорудупкан. Аңаа элээн ижигип, ажилдап эгелеп чорумда, Каа-Хем кожуунду Сарыг-Сепче база-ла херэежен чон ортузунга ажил чорудар килдиске ажилдаарын сүмелээн. 1953 чылга чедир аңаа ажилдааш, Москва хоорайның партия школазынче өөренип чоруптум. 1956 чылда ону доозупкаш кээримге, Эрзин кожуунче херэеженнер ортузунга ажил чорудары-биле чорудупкан.

Аңаа 1961 чылга чедир ажилдааш, катап-ла Сарыг-Сепче ажилдаарын сүмелээрге, аңаа база-ла херэежен чон ортузунга ажил чорудар килдисти 1965 чылга чедир удуртуп чордум. 1965 чылда өг-бүлөм аайы-биле Кызылче көжүп келгеш, курорттар эргелелинге инспекторлап ажилдаан мен. 1983 чылда пенсияже үнгеш, партия обкомунун архивинге 15 чыл ажыг ажилдадым.

— Ажилдап чораан үелеринер колдуунда-ла херэеженнер ажылы-биле холбашкан чүве-дир. Ол талазы-биле чугаалап берип көрүңерем, Серен Шактаровна.

— Ийе, мен 14 чыл ажыг үени чүгле херэежен чон-биле кады ажилдап эрттирген мен. Бо ажилче сонургалымны эн баштай Тамара Чаш-ооловна Норбу оттурган чүве. Ол мээң дагдыныкчим, кандыг-даа үеде арга-сүмезин берип, дузаны кадып чораан. Ынчан бо дарга партия обкомунун херэежен чон ортузунга ажил чорудар килдизин эргелекчилеп турган чүве.

Чаа үе-чада деп алгаш, 1990 чылдарның эгезинде херэеженнер чөвүлелдериниң ажылын фоксаткан болгай. Ам оларның катап тургустунганынга, бодум хуумда, аажок өөрүп чоруур-дур мен. Мээң ажилдап турган чылдарымда херэеженнер чөвүлелдериниң ажил-чорудулгазының кол уг-шии, сорулгазы республиканың ажил-агый, культура хөгжүлдизинге херэежен чонун идепкейлиг киржилгезин эвилелдээри, оларның боттарының күжү-биле тодуг-догаа амыдырап-чурттаарынга, культурулуг аажы-чаңга, арыг-шевер чуртталгага чаңчыктырып, уруг-дарынын кадык-шыырак кылдыр естүрүп доруктурарынга кижизидери турган.

Мындыг янзылыг ажилды организастаарда, кол-ла чүве — ай, квартал санында тускай планы тургузуп алып турдус. Борта активчилерниң киржилгези, оларның санал-аналы кончуг чугула. Планада көрдүнгөн хемчеглерни күүседир кижилерни тодаргайлап алгаш, онаалга-даалгаларны бээр. Күүседир хуусаазы чоокшулап кээрге, баш удур сагындырып, херек апарза, практиктиг дузаны чедирип, хамаарышкан эрге-чагырга органнарынга дилег, айтырыгны тургузар. Ынчанмас болза, активчилер боттарының төлевирлиг кол ажылын күүседип тургаш, хөй-ниитиниң даалгазы хүлээлгезин күүседиринге четтикпейн барып болур чүве.

— Ынчаар ажилдааш, кандыг түңнелге чедип турдуңар, таньштырып көрүңерем.

— Ажилга тодаргай эки түңнелди чедип алырда, янзы-бүрү бөлгүмнерни албан-организацияларга, бүдүрүлгелерге ында ажилдап турар херэежен активчилерден тургузуп, ол бөлгүмнерге херэежен чоннуң калбак киржилгезин хаара тудары чугула. Чижээлээрге, кожууннар төптөринге, сумуларга арыг-шевер комиссияларын эмчилерни, башкыларны болгаш өске-даа идепкейлиг херэежен чонну кириштирип тургаш, тургузар. Олар суурларның, тустус бүдүрүлгө чөвүлелерини, организацияларның, өг-бүлелериниң амыдырал-чуртталгазынга арыг-шеверни сагырынга чонну, хамыктың мурнунда, херэеженнерни чаңчыктырып кижизидер ажилды чорудар. Активчилер ажил планының аайы-биле уруглар албан черлерин, районунуң столоваязын, хлеб быжырап черлерни, садыгларны, школаларның интернаттарын, столоваяларын арыг-шевер талазы-биле хынап, эмчи шинчилгезин ажилдакчылар чогуур өй-шаанда эртип турарын тодарадып, түңнелдерин коллективтерниң удуртукчуларынга кирип, күүселдизин чедип ап турганнар. Оон аңгыда янзы-бүрү бөлгүмнерге херэеженнерни хеп даараарынга, быжарынга, аргыттынарынга, шывыг, көжеге каастап хээлээринге өөредип турган бис.

Аныктарның уран чүүлге сонургалын деткир сорулга-биле оларны бот-тывынгы уран чүүл бөлгүмнеринге хаара тудуп, агиткварталдар аайы-биле байырлалдарда концерттерни көргүзөр турган чүве.

Ол үеде колхозчу херэеженнер ыяп-ла күүседир күш-хүн нормазын ажилдап база оларның амыдыралының культуразын бедидер талазы-биле улуг

ажыл-херекти кылып турган бис.

— Ажилдап эрткен үеңерден силерге чүү чүве сагыжыңарга чоок артып калган ирги?

— Херэеженнер килдистеринге мээң ажилдап келгеним 14 чылдың дургузунда албан-ажыл шыңгы сагылга-чурумга чагырткан үе турду. Ынчаарда Тере-Хөл, Эрзин, Каа-Хем кожууннарда совхоз деп чүве чок, а колхоз бүдүрүлгезинге бүгү чон, оон иштинде херэеженнер-даа, чеже күш-хүннү ажилдап алганын, ол дээш алып акшазын, тараазын колхозтуң отчет-сонгулдалыг хуралында дыннап, билип алып турду. Кажан совхозтар тургустуна бергенде, ынчан харын күрүңден ай санында алып доктаамал шалыңныг апарган. Колхозчулар черле алыксак-чиксек сеткил чок турганы сагыжымга чоок артып калган.

Амгы үеде катап тургустунуп турар херэеженнер чөвүлелдери хамыктың мурнунда бот-хандырылга дээш, эң-не чүткүлдүг, тывынгы ажилды чорудар болза эки деп бодаар мен.

— Анык салгалга чүнү күзээр силер?

— Амгы үениң негелдизи өскерилген. Өг-бүлө бүрүзү боду хандыртынар, ындыг болганда, мал азыраар, тараа, ногаа, картофель тарыыр, каттаар, тооруктаар, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, азырадыкчы хөөндөн уштунар болза эки. Бо бүгүгө бичии ажы-төлдү өөредир ужурлуг. Шаанда тываларның уругдары 6-7 харлыында-ла адиезинге дузалажып, анай-хураган кадарар, ыяштаар, суглаар, кажаа-хораа ишти арыглапаштаар турду. Ол чаагай чаңчылдарывыс утуп, белен, чиик амыдыралга чаңчыгып, пенсия, пособие манаар азырадыкчы хөөнүвүстү кагбас болзувусса, тодуг-догаа амыдырал тыппас бис. Ылаңгыя херэежен чон арага-дарыже сундукпайн, ажы-төлүн эки мезү-шынарга кижизидип, анык-өскенге үлегер-чижээн көргүзүп, бот-боттарынга дузалажып чоруурун сеткилим ханызындан күзээр кижидир мен. Байырлал-биле, эргим херэежен чон!

Римма ЧАВЫНЧАК
чугаалашкан.

Даарта Тываның
херэеженнериниң шуулганы
ажыттынар

ЧАРАШ КЫСТАР ЭВЕС БОЛЗА...

Чавагалыг чажы узун
Чараш кыстар эвес болза,
Чалгаан далай-саан сүт-даа,
Сагланчыннаан чаагай дүжүт
Улуг-Хемниң чалгыы ышкаш,
Ууттунмас аас-кежи кайыын
кээрил?

Эптиг-ээлгир, хөглүг-омак
Эргим кыстар эвес болза,
Эрзин-тестиг бүгү Тываа
Эн чыдар одарларны
Энчектелдир шыва берген
Элбек малдар кайыын кээрил?

Аажы-чаңы оожум-топтут
Ава кыстар эвес болза,
Ада-чуртту камгалажыр
Ажил-иштен чуртун каастаар
Аас-кежиин аргажып кээр
Арат-чонум кайыын кээрил?

Тулган чараш ажы-төлдүг
Дунда-кара эвес болза,
Туруг сын дег бедиктерлиг,

Туман өттүр көстүп келир
Тудуглар-даа кайыын кээрил?

Алдын-мөңгүн, чес-холаа
Айлаштыр деннеп турбас,
Ачы-буян үнемчелиг
Ажы-төлүн естүрүп аар
Авалар-ла эвес болза,
Аал-оран кайыын кээрил?

Бедик сынның, мерген сөстүг
Мээң авам эвес болза,
Кады төрөөн угбаларым,
Каткы-хөглүг дунмаларым,
Кадыр сыннар харап чоруур
Кадарчы оол кайыын кээр мен.

Саглаң чаштыг чараш кыска
Чалы оолак ынаан сөглөп,
Сагыш-хөрек одун кыпсып,
Чаңгыс бүле болбаан болза,
Чамбы-дипке амыдырал
Частып, хөгжүп канчап

тыптыр.
Охемчик ОНДАР.

УЛУГ-ХУУЗУ УЛУГ

Тываның херэеженнер шимчээшкининиң улуг байырлалын таварыштыр бодум башкым "а" деп үжүктү айтып өөрөткөш, амыдыралдың ак оруунче оруум изеп үдеп каан Александра Шүрженовна Ооржактың дугайында чылыг-чымчак сөстөрү чугаалаксадым.

Авам, ачам Ак, Баян-Кол ол ынчаар малчыннап чорааннар. 1960-61 өөредилге чылында школага өөренип ужурлуг турган мен. Ачам мени: "Кады кошкак хеймер уруум өөрөтпес мен" — дээш, школаже чорутпаан. Сентябрь ортан үезинде Александра Шүрженовна биле улуг угбам Дукур Лопсан-Шыыраповна аразында дугурушкаш, ачам хой кадарып чоруй баарга, угбам аътка ушкарып алгаш, школага мени эккеп, өөредип каан.

Көдээ аалга өскөн, чүнү-даа билбес, мугулай чаш мени өөредип, кижизидип каан башкымга кезээде мөгөйип чоруур мен. Чазык-чаагай хүлүмзүрөөн шырайлыг башкым чеже-чеже чаштарның караан чырыдып, амыдыралдың делгем оруунче үдевээн дээр. Башкы кижиди — көдээ суурнун көрүнчү. Черле ажы-төл, арат чону дээш сагыш аарып чоруур бо башкымның суурнун херэеженнер чөвүлелиниң ажил-ижинге киирген үлүг-хуузу улуг. Ол анык-чалы чылдарында билиг-мергежилин

хөй-ниити ажилынга бараалгатканнарның бирээзи. Дыка хөй чылдарда Алдан-Маадыр көдээ Совет даргалап чораан. Ынчан херэежен чоннуң ажил-ижи кончуг көскү, амыр-дыш чок, чымыштыг турган. Кудумчулар аайы-биле чаш ажы-төлүн каапкаш, ховуга сизген кезип, кышкы үеде сакманчылап, кажаа-хораа коптарылгазынга киржип, хову ажилдарында, тараа шаңыга херэежен чоннуң холу дегбээн ажил-иш чок турган.

1975 чылдың ноябрь айда башкым, даргам Александра Шүрженовна, көдээ Совет секретары Раиса Семис-ооловнаның сүмелээни-биле Ак-Даш көдээ библиотеказынга библиотекарь бооп ажилдап эгелээн мен. Ажилдай-даа бээримге, башкым меңээ амыдыралчы сүмени кадып, херэеженнер чөвүлелиниң ажилынга бисти ажилдадып чораан.

Мынча чылдар иштинде чоннуң ажылы дээш ажилдап чоруур бо ие херэеженнерге — Александра Шүрженовнага, Раиса Семис-ооловнага, Тываның херэеженнер шимчээшкининиң улуг байырлалын таварыштыр аас-кежикти, чайыннанчак чедишкенин күзеп, байыр чедирип олур мен.

Зоя ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

ДАЯНГЫЖЫВЫС СИЛЕР

Ие кижиди дээрге амыдыралдың бир дөзү. "Ава" деп сөс ышкаш чоргаар дыңналыр сөс-даа чок. Ында амыдыралдың бүгү-ле талалары сиңиккен. Кыс кижиди турттуңерге-ле, амыдыралдың бир нарын бойдузунун бодарааны ол. Олар чаптанчыг чажындан эгелээш, душтук кыстан кырган-авага чедир нарын чуртталганы чурттап эрттирерлер. Ие кижиди ажы-төлү, ажил-ижи, ижер-чири дээш, сагыш салбас чүвези чок. Бо-ла бүгү ие кижиниң уштап-баштаа-

рындан дыка хамааржыр. Ажы-төлүндөн ашаанга чедир сагыш аарып чоруурун бистер — ашактар, кайын эскербейн чоруур деп бис.

Амыдыралдың бо берге үезинде бистин быжыг даянгыжывыс херэежен чонувус дивиссе, черле хөөредиг болбас боор. Арыннарынга хүлүмзүрүп чайнап чорза-ла, чуртталганы эки үези келир дээрзинге бүзүреливис улуг.

Каң-оол ИРГИТ.

Бай-Тайга кожуун.

АРХИВТЕН УШТА БИЖИЛГЕЛЕРГЕ ХАМААРЫШТЫР

ССРЭ-ге Тыва Республиканың баштайгы элчини чораан Седип-оол Токпак-оолович Тановтуң уруу Тамара СААЯ архив албан черинде хей чылдарның дургузунда ажылдап

турар. Амгы ажылы — Төп күрүне архивиниң директору. Наадымның төөгүзүнге хамаарыштыр чамдык айтырыгларга ол мындыг тайылбырлыг интервьюну берген.

— ТАР төөгүзү кандыг чылдарда кадагалаттынып чыдар ирги, Тамара Седип-ооловна?

— Эрги бижиктиг моол, латинчиттинген тыва болгаш амгы орус дылдарда. Республиканың тускай догуннаанының баштайгы кыжы эрткен дораан “Төрээн черни улуг оюн-тоглаа, найыр-байыр-биле демдеглээриниң дугайында” бижикти ТАР-ның бүгү кожуннаарынче беш айның он дөрттүн хүнүнде Чазак Даргазының оралакчыларының бирээзи чорутканын тыптывыс. Эрги моол дылдан орузунче очулдурган. Сөстөр, терминер шаг-үе аайы-биле өскерилгени илден.

Очулдурукчулар ону шын барымдаалаан. “Бараанзад, тридцать бадей айрака”, өске-даа сөстөрүн эдери очулдурган. Каттырынчыг-даа болза, сүрүп очулдурганы хөлүн чапанын бадыткап турар. Бирги сөстү шын билип алыры берге эвес: тыва кижиниң эң хүндүткелдиг чеми болур хой ужазы. Улуг оюн-тоглаа, Наадымның өзек маргылдаазы — мөге хүрежи болгаш аът чарыжы. 264 мөге хүрежирин, чүгүрүк 150 аътты чарыштырарын ында дыңнаткан. База ол ышкыш чыраа-саяк, челер аъттарның көрүлдө-делгелгезин эрттирерин кысказы-биле тайылбырлаан. ТАР-ның найысылалына эртер байырлалды Чазак акшаландырар, шүүлген, үжүүлешкен, шанналдарже кирген мөгелер, мурнаан, шылгараан аъттарны шаңнап мактаарының дугайын бижип тура, кожуннар, сумулар иштинге найыр-байырны эрттирериниң чурумун онзалап айткан. Ынчан кижилер бүрүзүнге найысылалче байырлап чедип келир харык-шинеке турбаан. Эки аъттыглар, балдыры шыраак ийи-чангыс кижилер шылгарааш, чедип кээп болур турган. Тус чер аайы-биле байырлалды эрттирерин, кижилер санынга буян-кежикти, езулал-хүндүлелди

кылырын онзалап айткан. Ак чөмөр, боова-боорзактар, ааржы-быштактарны элбедир делгээрин айткыш, шээр малдың бажына кончуг камныг болурун, шайлаашкына эът продуктуларын эң хумагалыг, өй-хөмчөөлдиг ажыглаарын айтканы солун. Чайгы үе далган-тараа, божажойтпак, ай-бези-биле байлак. Ажыг кышты шыдажып ашкан мал ам-даа мандызын, дириг өңчү-хөрөңги сол-менди турар болзун дээни амгы салгалдарга улуг чагыг болуп арткан.

Чоокку чылдарның байыр-наадымнары малды ажыглаар талазы-биле үлегери бар болбайн аан. Чижээ, аът чарыжы база катап чаңчылче шилчезен. Ынчалза-даа шээр мал, чаа семирп орап хойну изиг-ханнаары, ужа-төштээри эвээш эвес. ТАР үезинде мал бажын өстүрерин эчис сорулга кылдыр ап турганы демдеглексенчиг. Ол чорук амгы салгалдарга чагыг кылдыр архивте кадагалаттынып чыдар. Ынчангаш ук айтырыгны бо удаада чидиг кылдыр тургустум.

— Ужен-дөрген чылдарда Республика Хүнү, Наадым байырлалдарын демдегледип турганы канчаар төөгүдө арттырган ирги, Тамара Седип-ооловна?

— Информация, парлалга болгаш архив документтерин ажыглаар килдистиң кол специализи Долаана Демир-ооловна Оюн бо талазы-биле чамдык көктээшкинерин арыннарын ажыдып, солун барымдааларны тыпты. Мен ол парлалга-биле база таныштым. Латин үжүктөр-биле парлаан бижимелдерни бистиң аныяк специалистеривис саадал чокка номчуп ап турар. Ынчангы парлалга амгы ышкыш тускай рубрикалар-биле бай эвес. Тема аайы-биле материалдар четчелээри саадалдарлыг-даа болза, солунда корреспонденцияларның кандыг айтырыг тургусканы тодараттыгыр. Кышкы үелерде ажыл кадыг-берге болуру бил-

дингир. Часкы хей чымыш-биле чергелештир хей-ниити ажылдары дакпырлажып турган. Бижик билбес чорукту узуткаары, арбан-сумуларның мурнунда тургустунган сорулгаларга киржири эвээш эвес хонуктарны чарыгдар үе келген. Солун-даа, иттирилгил-даа.

Чижээ, 1934 чылдың май айда республика байырлалына белеткенер бүдүүзүндө кышка белеткелдер, часкы ажылдар дугайында медээлер эвээш эвес чорду. 1936 чылдың май 13-те дугаарда мындыг дыңнадыг-биле таныштывыс. ТАР-ның 15 чылын эрттирип чорударының планын чырыкче парлаан. “Үнүг дириг кино үндүрер” дугайында медээ бир онзагай утка-шынар-биле шыптыган. Ол-ла чылдың май 20-де солунда ТАР профэвилелдериниң ажылын сайзырангай-жыдарының дугайында чүүлде спорт, культура-массалыг хөмчеглерни калбартырының арга хөмчөлөрүн делгереңгейи-биле чырыткан. Солун чүүл болза орус оюннарның непереп эгелээни. Хол, бут-биле ойнаар бөмбүк шөлдери, шашки, өске-даа оюннар чаттылып орган. Ынчалза-даа спортчу көргүзүглериниң өзээ мөге хүрежи, аът чарыжы турган.

Чыскаал эрттирериниң чуруму, хуудустар ажыглалы, өске-даа солун, кижилерге көрүксенчиг болушкуннар тыптып келген. Культура-массалыг чорудулар-биле кады арыг-шевер ажылдары кичээнге турган. Чурмит-Дажы, Хөмчик-оол, өске-даа удуртукчуларның чон ортузунга организаакчы чоруун ынчангы парлалга калбаа-биле чырыдып турган чорду.

Дөрген чылдарның дугаарларында ССРЭ-биле сырый харылзааларны калбарты бергени илден. Кожуннар, сумулар ажылдакчылары хостуг шак чок турганы бадыткалды. Амгы улуг салгалдың төлээлери, пенсия назынныглар ол дугайын бадыткаар. Чижекти ырактан ап канчаар — дээш, Тамара Седип-оол-

овна хүлүмзүрдү. — Ниитиниң ажылы мурнап, хууда амы-хуунуң айтырыглары ийги ээлчегде турганы бадыткалды. Бистиң удуртукчуусу Даңгыт Иргитович Чыдымның — Күрүнең архив албанының даргазының чугаазы-биле алырга, ол “амы-тын” чокка төрүттүнген, хинин кескен ие өл-чаш шараны даштын харга былгапкан. Төл ам-на баштайгы ыи-сызын төккен. Адазы ССРЭ-ге белек чыгырын организаастаары-биле чымыштыг ажылга дүн-хүн чокка ажылдап турган.

“Оолдуг болдун, адын Харлыг-Бора” — деп адап кагдывыс деп сөстү Иргит Чыдым даргага чедирген. Ооң мурнунда төрүттүнген оол амы-тын чокка төрүттүнгөш, чок болган. Ынчангаш амыраан ада оглун бодунуң шагда-ла тып алган ады-биле херечилелге бижип алган. Харлыг-Бора шолла бооп арткан. Документ езугаар ат черле күштүг. Даңгыт Иргитович ажы-төлүнге аажок. Харын-даа эмин эрттир. Кылып чорудар ужурлуг ажыл-хөмчөлөрүн кончуг шалыпкын чоруткаш, шөлээже үне берген. Ол ам — Крассноярскиде, ында уйнууче чөдө берген. Республика Хүнү, Наадым-биле холбашкан айтырыгларны боду дилээш, тып ап турду. “Шын” солунга мурнуку чылдарда ол ажылдап чораан. Ынчангаш 70-90 чылдарда солунуң хей көктөглерин ажып турган кижилер.

— Бодунуң бижээни-ле боор, өске-даа эш-өөрүнүң чадавас, “Наадымны төлептиг уткуур” деп мурнуку чүүлду Д.И. Чыдым биске арттырып кагды. Ол солунуң дугаары 127, 1981 чылдың май 31-де, артында воскресеньде үнген. Ында дараазында одуругларны номчукчуларга сонуургадып болур: “Эътти, сөттү база күрүнеге садарын көвүдөдиринге чайның калбак болдунар аргаларын ажыл-агыйлар, малчыннар бүрүн ажыглаар. Чайлаг одарынче бода болгаш шээр малды үндүрерин амдан эгелеп организаастаар. Күрүнеге садар малдарны одарладып семиртириниң хөмчөлөрүн алыр. Саар инек фермаларын чайлагларже үндүрер. Ынчангаш мал продуктуларын күрүнеге садарының планын оонаалдарының күсөдиринче хөмчөлөрүн чорудары — районнарның партия, совет, көдээ ажыл-агый органнының, совхозтар дирекцияла-

рының, парткомнарның, ажыл-чын комитеттерниң болгаш малчыннарның чугула сорулгазы”.

— Тыва Республиканың социал-экономика хөгжүлдезинге хууда үлүг-хуузу дээш “ХХ чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери” Күрүне номунда силерниң адаңар кирген. Ачаңарның кандыг бүдүжү онзаланып арткан ирги, Тамара Седип-ооловна?

— Чончусу. Кылган ажыл-хөмчөлөрүң “бодумнуу” дивези. Чогааткан ырылары, аялгалары чоннуу болуп артып калган. Кая-даа чорааш, карманында акшалыг чоруур. Ужурашкан кижилери айтырарга, уштуп бээр. Оозунуң орнунга билбээри, дыңнап четтикпээни медээлери билип алыксаар, ол дугайын удур айтырып дилээр чораан. Хейну билер-даа болза, артык чугаа кылбас. Бо кижилер айтырыгны чидиглендире бээр: “Ынчанмас чор, уруум” — деп чагыыр. Кымында черле бактавас. Чүрээниң согуу соксай бээр мурнунда эртем ажылы кылып турар бир кижини хүлээп алган. Мен эге дээрэинде: “Улуг аарыг кижиге дыш бербестер” — деп иштимде думчуктап турдум. Ачам эрткинин сактып, арны чырып, амыраан денелге хөмчөлөкчиниң айтырыгларына долу болгаш делгем харылырны берген. Бир катап ачамны хоргаадалга алырың каш хонуктары турган. Ол бодун камгалаанмаан-даа, орус эжи-ук айтырыгны катап тургуспас кылдыр “мөңгези-биле бөөшкүннеп каан”.

Ачам Ондар уктуг кижилер. Мону ооң бодунуң бижээни одуруглар-биле айтырыгларының доозуп кааин. “Төрээн чылым 1901. Ада-ием яды болгаш өске улустуң эжинге эш бооп, чүвезин кылып берип чораан. Ачам өске кижиниң ады, боозун эдилеп, аңнап берип, хөмчөлөниринден аңгыда, хам чораан. Улустуң малын саарындан, пажын паштаарындан аңгыда, авам даараныр чораан. Бир харлыымда мени кончуг яды, улуска чалчалап чораан ачам Халаанчы, авам Шилгижек олар азырал алган.”

Арапчор ОКСУР чугаалашкан.

ТЕРРОРИЗМНИҢ ДАЗЫЛЫ ОНДАКТЫГ

Терроризмниң дазылы кайбын үнүп турарыл? Американнар Иракты “чипти”, дараазында кымны “дайнар” ирги? деп, айтырыглар номчукчуларны дүвүредип турар. 2001 чылдың сентябрь 11-де АКШ-тың Нью-Йоркка күштүг чазылдыгырышкын ислам терроризмниң болгаш Америкага удур туржуушкунуң кол дазылы апарган араб-израиль чөрүлдээлери үзе шийтпирлөөзүндө деп санап турар.

Терроризмниң дазылын үзе шавары-биле американнар баштай Афганистанче, ооң соонда Иракче халдаан. Халдаашкының кол чылдагааны — Саддам Хусейнниң езу-чурумундан үнүп турар ядролуг кыжанышкын деп санаан. Маңаа хары кылдыр бедик албан-дужаалдыг араб дипломат мынча дээн: “Бир эвес Иракка, шынап-ла, атомнуг чөпсөк турган болза, англи-америк шериглер Иракче “думчуун” безин чагдатпас турганнар”.

АКШ талибтерни болгаш Саддам Хусейнни сандарадып алгаш, Иракка дайын чоруп турда-ла, Чоокку болгаш Ортаа Чөөн чүк чурттарына ыйышкын кылып, оларны ислам терро-

ристтерге деткимче көргүзүп турар деп буруудадып эгелээн.

Чүнүң-даа мурнунда Сирия болгаш Иран буруудадышкына таварышкан. АКШ Сирияны болгаш Иранны ислам “Хамас” болгаш “Хезболла” деп организацияларны деткип турары дээш ол чурттарга шериг күжү дөгээрин кыжыганган.

Ындыг кыжаныг Сирияга аар уржук чедирип болур турган, чүге дизе Сирияның аныяк президентизи Башар Асадтың туружу кошкак турган: чурттук экономиказы аар уржукка таварышкан, шагда чарлаан реформалар күүсеттинмээн турган, ооң-биле кады Израиль Сирияга хамааржыр Голан бедиктерин эжелеп алган, Сирияның бюджет-

диниң чартык кезин ынаар угландырган турган.

Мындыг чүүлдерге таварышкыш, Дамаск АКШ-тың чамдык негелделеринге дүжүп берген, чогум кандыг чүүлдерге дүжүп бергени эки илереээн. АКШ Сирияга дөгбес деп шийтпирлээн.

Иран ам дээрэинде быжыг туружунда хевээр “Араб-израиль чөрүлдээлере бистиң политикавысты ескертири — АКШ-тын администрациязының чүгле күзели-дир ийин, олар бисти албадап шыдавас” деп Иранның Россия Федерациязында элчини Голамреза Шафеи дыңнаткан.

Бөгүңү Иран — Чоокку Чөөн чүктүң, Төп Азияның болгаш Персид мугулдурунуң белдиринде улуг күштүг күрүне болу берген, ынчангаш АКШ 1979 чылда иран хаанга удур революцияга бодунуң чидиринге оожургаваан хевээр. “Иранны бодунуң оруунга кирип алыры — америк даштыкы политикаың чугула сорулга-

ларының бирээзи бооп турар — деп, делегейниң политиктиг болгаш стратегтиг шинчилелдер төвүнүң директору Виталий Наумкин дыңнаткан. — Ынчалза-даа АКШ чоокку перспективада Иранга удур дайын чорудулгазы кылып шыдавас, АКШ-тың стратегиязы — Иранны кагбазы, ооң-биле кады Иран-биле харылзаалар тудар дээн чурттарга бар-ла аргалар-биле шаптыктаары. Иран-биле Европа, Россия азы Кыдат-даа турум харылзаа тудар дээш оралдажыр болза, АКШ шалтыктаар” — деп, ол уламчылаан.

Иранга удур ыйышкын кылдырда, АКШ демги-ле ядролуг чөпсөкти кол чылдагаан кылып турар. Иран Бушерде атомнуг станциязына плутоний артынчыларындан атомнуг чөпсөкти бүдүрүп азы бүдүрер дээш оралдажып турар деп чылдагааннап турар.

АКШ-тың буруудадышкынының чылдагааны сыр өске. Чүге дизе АКШ Израильде, Индияда, а ындыг-ла үр эвестен

бээр Пакистанда атомнуг чөпсөкти тыптып келгенин анаа көрүп турар, Пакистанда “Аль-каидти” террористери чыгылы берген болганда, харын олар ында атомнуг чөпсөкти хунаап алырының айылы бар. АКШ-та ышкыш езу-чурум Пакистанны башкарып турар болганда, Вашингтоннуң ынаар сагыш човады херээ чок, Пакистанны озалдыг күрүнелерниң даңзызынга безин кирибес.

Америк халдаашкына ам таварыш болур күрүнелерге Сонгу Корея болгаш Куба хамааржыр. Ынчалза-даа АКШ чоокку чылдарда ол чурттарже халдап шыдавас. Американнар баштай араб-израиль чөрүлдээлери, ам Ирак айтырыын шийтпирлээр. Бо айтырыглар узамдыгар болза, Дж. Буштуң администрациязы ажылын угбайн барып болур. Ирак айтырыын шийтпирлөвейн чыткыш, АКШ өске чурттарже халдап шыдавас.

Парлалгдан Алексей АИР белеткээн.

Амгы үеде чүгле эртем-билиг, техника сайзыраан эвес, кижилернин сагыш-сеткили база чаарттынган. Ынчангаш хүн бүрүнүн амыгыралынга чоннун негелделери аажок бегээн. Чижээлээрге, садыгга келген садын алыкчы богунга херектиг эт-септин эң чаражын, быжыг шынарлыын алыксаар болгай.

ЧАРАШ ЭТ-СЕП

Ынчангаш бүдүрүкчүлөр база ындыг. Олар база-ла кылып бүдүргөн кылы чараш, садып алыкчыларнын сеткилинге тааржыр болзун дээш кызар. Ындыг болганда бүгү-ле чүүлдер эки болур-даа ышкаш. Херек кырында чараш эт-септи кылыры-даа берге, ону кылыр усшевер кижилер-даа эвээш болгай. Амгы үеде харын нарын дериг-херекселдер, станоктар-биле дериттинген бүдүрүлгелер харын хереглекчилернин негелделерин хандырып турары өөрүнчүг. Бо удаада ындыг бүдүрүлгелернин бирээзи «Тыва мебель» кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилгеге (КХЭ) чеде бердим. Ук бүдүрүлгө чорайда эрги хөөрлөр чоогунда болду. Аана мен бир дугаарында бүдүрүлгениң кол инженери Сергей Анатольевич Демировка таваржы бердим. Ол мээң чүге чоруурумну билип алгаш, чазаныр цехтин мастери анык эр Арсен Сатка ужураштырып кагды. Бо бүдүрүлгеге ажилдаала элээн үр апарган, дуржугалыг мастер ажил-агылы-биле мени таныштырып эгеледи. «Тыва мебель» КХЭ 1996 чылда ажиттынып, чонну тудуг материалдары, шкаф, стенка, гарнитур, стол, сандай болгаш өске-даа

чымчак мебельдер-биле хандырып эгелээн. Ынчангаш ол бүдүрүлгө чазанылга, шкаф, стенка, гарнитур кылыр цех, чымчак мебель кылыр чер деп 3 улуг цехтен тургустунган.

Баштайгы удаа чазаныр цехке келдивис. Ол цехти Арсен Сат боду удуртуп турар болгай. Оң даштында хады, чойган, пеш дээш чижектиг чымчак ыштардан дилген манзаларны шевергини кончуг кылдыр чыгылап каан болду. Иштинче кирип кээри-виске, ажилдаар станоктар чоогунда элээн хөй эжиктерни кастактары-биле катый кылгылааш, чый салгылап каан чыдыр. Оларның чанында сонгалар кастактары, рамалар база чыдырлар. Бир улуг эжикти чаа кылайтыр лактааш, аңгылай салып каан болду. Оон ыңай чоннун хууда, тудуг организацияларының чагыгларын база күүседип турарлар. Бо чазанылга цехи бүдүрүлгеге эң улуг, 7 бригадандан тургустунган. Оларның аразында Ролан Маратович Монгуштуң бригадасы эң тергийн ажилдап турарын мастер мактады. Ол оолдар даанган хүлээлгезин дүрген болгаш шынарлыг кылып турарлар. Ынчангаш эки ажилы дээш ТР-ниң Улетпүр ямазының

сайды Валерий Окпан-оолович Ооржактан ийи чыл улаштыр Хүндүлел бижик ап келгеннер.

Шкаф, стенка, гарнитур дээш чижектиг (корпус мебельдери) кылыр цехти Юрий Апрельевич Шокар удуртуп турар болган.

Рынок болгаш бүдүрүлгө

САГЫШ ӨӨРТҮР

Олар колдуунда күрүне чагыглары кылып турарлар. Хуу чагыглар база ында-хаа кээр. Чоокта чаа республика лицейиниң иштиги мебельдерин шуптузун кылып бергеннер. 9 ажилчындан тургустунган чагыс бригаданың ажилы канчаар-даа аажок хөй. Мен аана турумда-ла бир орус угбай чагыг кылып келди. Оң гарнитурунун бир кезээ үрелген. Ону чаа кезек-биле солудуп алысап турар угбай болду. Чазаныкчыусшеверлерге ол кезектин ыяк хемчээли херек. Дүш үезинде ол угбайның бажыңыга баргаш, үрелик кезекти хемчээп алыр болдулар. Даш-Демир Ондарга удурткан 7 кижилег бригада база тергийн эки ажилдап турар дижиб, Орлан, Омак, Аяс, Херел,

Слава, Василий Ведерников дээш, элээн-не хөй оолдарны ададылар.

Оон чымчак мебель кылыр цехке келдивис. Ында Андрей Сарыгларның бригадасы ажилдап турар. Оларның цехинде белең кылып каан диван, кресло, орун дээш, чок-ла чүве чок болду. Бир креслонун кижии олурар чымчак черин Галина Коваленко, Галина Сасенко олар даарап олурлар. Чазаныкчы оолдар ол угбаларын ажилдаары дүрген, шалыпкын улус деп мактап олурдулар. Оон ыңай ол цехте чечен дайынын киржикчизи, «Эрес-дидим чорук» дээш деп медальдың эдилекчизи Сайдаш Уруктан база тергийн эки ажилдап турар болду.

Черле ынчаш «Тыва мебель» КХЭ-ниң девискээринде ыяш

материалдарны дыка шевергин кылдыр бөле чыгылап каан. Кылыр, септээр ажилдар аайы-биле аңгылап каан. Езулуг ажил-херекчи, ээ-харысалгалыг чоруктуңында «хааннап» турары илден болду. Ук бүдүрүлгениң удурткучу Сергей Иванович Пештовка ол үеде ужуражып шыдавайн бардым. Ажил-херээниң аайы-биле өске организациялар чорупкан болду. Ол чокта-даа бүдүрүлгениң ажилы-биле таныжып, оларның ажилында өзүлде бар деп эскердим.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: бүдүрүлгениң мурнакчы ажилчынары Сувакпут Орлан, Лопсан Аяс.

Василий Балчий-оолдун чуруу.

Кызыл хоорайның 90 чылынга

Англичаннар, немецтер, американнар-даа боттарының аттарыңар чар болганга арттыраарыңа ынактар. Ынчалза-даа бистиңде ышкаш: «Маңаа Вася чораан», «Кеша + Тая = ынакшыл!» деп биживес улус. Ону аяныг, үр хуусаалыг турар кылдыр бижир. Чижээ, дуу бажыңга граф кижии, моозунга – архитектор, өскезинге – мастер чурттап чораан деп көргүзөр. Оларны бичии самбыражыкка эвес, а туйубудан, даштан, бажын ханазындан өске өңүг материалдардан азы мозаикадан сиилбип кылыр. Чыл санында кылыр. Нью-Йоркта дөргөн каат бажында сонга чок талазында оң бүгү төөгүзүн, туткан чылын 1861 деп айтып каан.

Абистер бодувус хоорайывыс дугайында чүңү билер бис? Театрны, Чазак бажынын кымнар тутканыл? Бүгү тудуглар өскүстөр ышкаш сагындырар. Оларның «ачалары, авалары» чок болганы ол чоробу бе? Херек кырында алырга, «Менгүлектин» «авазы» Людмила Васильевна Коваленко – мастер, а политехникти салбырын «адазы» – Коля Купцов ийик. Чурттап-ла чоруур улус-тур бис, а бажыңнарны, объектилерни кымнарның, кажан тутканын билбес-тир бис. Бажың бажыңна болбайн, аана-ла бажың аан. Аана эвези база бар: божудулга бажыңы, Чогаадылга бажыңы, Дээди Хуралдың бажыңы... Шупту аттарлыг аан.

Чамдык тудугларны сактыпкан болганывыста, «Тыва тудуг» трестин, оон эргелелдеринин дугайын чүге сактып болбас бис. Бисти долгандыр турар бажыңнарны трестин эргелелдеринин тудугжулары туткан. Назыны-даа, хемчээли-даа улуг «Кызыл тудуг» трести, оон арай бичежек бол, чугула турган «Кызыл улетпүр тудуг», «Нуль» тудуг, СУ-81. Эндерик турган аа? Ылангың СУ-81 № 1 тудуг эргелелдин дуга-

ында роман, поэма, шоодуглук детектив-даа бижип болгай. А оларның начальниктеринин, кол инженерлеринин дугайында балладаларны чүге бижип болбазыл? Улуг амыдыралдың шылгалдазын мастер Сергей Шойгу аана эгелээн, бригадирлер Купцов, Итченко болгаш Ильиченко база. Начальниктери Новицкий, Самданчап, ажил-агы эргелекчизи Сафроныч. «Тыва тудуг» трестин өргээзи бедип үнүп келгенде, СУ-81 тургустунган.

лер» — дээш, Сафроныч каттыраарга, курзук дижи көгөрейнип орган чүве. Неделе эрткенде, шынап-ла, шупту чыгып келгеннер, чүгле чагызы чок болган чүве. Таныжы кыска бажын чара кактыргаш, бир кижии келбээн, ол сөөлүнде барып, өске аары каданнаанындан өлгөн болган.

Арай боорда бир бригаданы тургузуп алганывыста Бернгард долгап келген: «Ажилдап эгелевээнинерде эрги бажында

сөзүглелди безин номчувааны ол ийнен. Оон улаштыр СУ-81, бирээде, чаа автовокзалды, ийиде, машзаводту (баштай бо заводту 600 кижии чурттаар нийти чуртталга бажыңы деп ат-биле тудуп эгелээш, чүге дизе машина заводу деп сөс чажыт турган), үште, обком бажыңыга тудуштурган бажыңны тудуп дооскан.

Обком бажыңыга тудуштурган бажыңны эде тургузушкун чылдарында чедир туткан. Май чыскаалының байыры бооп турда, бир анык ие уруунун тергезинде «Эде тургузушкун үезинде эде туткан бажың обкомга таарышпаш!» дээн уткалыг кыйгырыг тургузуп алган

кулез, диспансери турган. Өске чүү-даа чок, ээн хову. Орай күзүн дүне 3 шак үезинде телефон долгап келди. «Валентин, үне халып кел, сагыжым чүве бе, нийти чуртталга бажыңында бир чүве болган хире, баргаш кээли» — дээн. Нийти чуртталга бажыңының кааттарынче үнүп көөрүвүске, чүү-даа эскертинмээн. Подвалче кире бээривиске, курлак чедир изиг суг бусталып тур. Дораан үне халышкаш, бирги каатка үнүп келгенивисте, Чимит-Доржу Баирович хаалгандан он шаа базым хемчээш, чугаалады: «Мында-дыр» дээн, олла. Оон салаазы-биле айтылган черинин адаанда люк бар болган, ында ээриилди дыңзыды долгаан соонда система болур-чогууру-биле ажилдай берген.

Бодаарымга «Кызыл тудуг» трези далайның эскадра корабльдери дег сагындырар: оон күчүлүг крейсери «Кызыл тудуг», эсминцтери «Кызыл улетпүр тудуг» болгаш «Нуль» эргелелдер, а хат аайы-биле чоруур паразур – СУ-81. Корабльдеринин мурнунга чоруур хемелери механизация эргелели, «Сантехмонтаж» болгаш үргүлчү-ле үттер чамар №3 ТМЭ, а оларны эжиндирип чоруур баазы – «Тудуг кезектери» комбинат. Удеп чоруур күштери – «Корабль тудуг», «Дадүгү тудуг», оларга улаштыр «Шагаан-Арыг тудуг» төрүтүнген. Амгы үеде эскадраны акшаландырбайн турарындан оон парустары кургап калган.

Чаңгыс черге таптап турарга тааржыр эвес, акшаландырылшыкын бүдер, ажил-херек шуудаар, а республиканың хоорай, суурларының чурттакчылары чаа бажыңнарны, школаларны, бүдүрүлгелерни көөр хүн үнүп кээр. Шаанда чүү-даа турбаан харын, ам оон хөй тудуг, суурлар кестүп келир. «Кызыл тудугнун» ады «Аврораны» ышкаш апаар.

Валентин ТОКА.

КЫРЫВАС

ХООРАЙЫМ

Эгези мындыг чүве: «Тыва тудуг» трестин ийи каат бажыңының бирги каатыңга 10 телефонун, 6 сандайлыг 5 начальник ажилдап эгелээш, улаштыр Купцовтуң бригадасы «Кызыл тудугга» тургустунган. Трестин эргелекчизи Бернгард: «Бир бригаданы бүгү тудуг эргелелдеринден, өскезин – Дээди судтун чорудуп бээри дөргөн кижиден тургузунар!» Херек үүлгеткени дээш шийтирген, хуусаа бетинде хосталыр 40 «тудугжуну» чорудар дээни ол чүве-дир. Шыңгыс чурумнук колониядан 40 эвес, а 42 кижини хостааш эккелгенин сактып ор мен. Оларны кызыл-булунга чыгаш: «Дарта эртен тайылбыр алгаш, сонгузу хүн ажилдап эгелээр, ол-ла-дыр» деп чугаалаанын утпаан мен. «Бүгү-ле чүве эки болур, сагышсыравайн көрүңер, начальник» — дээш, олар тарап чанган. Эртенинде чүү боор, Эрзин кожуунга мал эмчизи тургаш шийтирген чаңгыс кижии кылаштап келген. «Шуптузу тывалар чорду чоп. 5-8 чылдарда кара-бажыңга «дыштанган» кижилер кактанмаска канчап тааржырыл, чедип кээр-

мебельди чаа контораже дажып кааптыңар» — дээн. Ийи шак эрткенде, ол база катап долгап келген. Бо удаада: «Кончуг «кошкарларны» ырадыңар, үш стол, ийи шкаф чок болду, сандайларны санавадым, база чок-ла ийнен» — дидир. Бо дээрге аана бичии таварылга-дыр ийин.

СУ-81 эки-даа ажилдап турду. Чай дургузунда политехтин өөредилге корпусун, а Чаа чыл бүдүүзүнде №2 божудулга бажыңын ажилдап кириген. Ол үеде чер болганга кижилерни хей-агт кириер кыйгырыгларны азарын негеп турган чүве болгай. Мээң тенээм ол ийнен, божудулга бажыңга: «Хоорайывыска январь 1-де баштайгы уругну сөңнээли!» деп кыйгырыг лозуну азып каан мен. Мойнумну оора долгап каар ирги бе деп дыка-ла коргуп турган мен. Ындыг чүве кайда боор, ук кыйгырыг тудуг доозулгуже турган. Дарга-бошкарларда чүү деп, кызыл песте

чораанын харын канчап эскерип каан чүве ийик, анык иени шагдаа черинче аппаратан, чүгле лозунун хавырып алгаш, шөлче эрттирбээн.

Баштак чугааны оон-даа ыңай чугаалап болур. Тудуг трезинге мактап болур кижилер хөй турган. Трестин эргелекчизи Чимит-Доржу Баировичинин дугайында роман-даа бижип болур кижии. Кымны-даа бодунга чоок кылдыр көөр. Ажилчынарның шуптузун таныыр, барбаан-четпээн тудуу чок. Оон бичии-ле хосталы берген болза: а) обком бюрозунда, б) Сайыттар Чөвүлелинде, в) Улусчу контроль комитетинде, г) хооркүүскомда, д) Дээди Советте, е) депутаттар чыгыңында чеде берген турар, борбаңайнып-ла турар аан, канчап могап-шылавак кижии ийнен.

Хоорайың «Кадыр-Хавак» азы «Даг» дээр девискээринге ынчаарда нийти чуртталга бажыңы, политехникум, тубер-

КАДЫКШЫЛ ДЭЭШ

Шөмбүл дарга. Ол ат бүгү мөңгүн-тайгажыларга билдингир. Кыргыз Шөмбүл деп аттыг кудумчу база бар. Ооң ады хөй-ле чүүлдү чугаалап турар. Чөөн Сибирьде эң бедик танды Мөңгүн-Тайганың, ол ышкаш Алтайда аттыг-чарлыг Белуханың шыпшык бажынче үнген альпинист ол-ла болгай. Кыргыз Сундуевич Шөмбүл орденини Би-Хемнин оглу боорда, ол Тарлаг чурттуг. Чалы назынында Мөңгүн-Тайга кожуунга ажылдап баргаш, аңаа өг-бүле тудуп, бүгү назынында удуртур ажылдарга ажылдап келген. Уругларының авазы Сеңмит Бүрүшкековна Шөмбүл ада-ызыгуурун "Иргит мен" дээр. Ачам-биле уктажып-төрелдежи чыдар. Хандыр алыр болза, авам, ачамның-даа төрели болур. Ол — маадыр ие. Кайгамчык ус-шевер, ажылчын, кежээ, найыралдыг, хүндүлээчел өг-бүлениң он ийи ажы-төлүнүң бешки кызы болуп, Зоязы төрүттүнген.

Зоя кайгамчык орлан, кежээ, топтуг кыс болуп өзүп келген. Школачы чылдарында хөй-ниитичи, эки өөрөдигелиг комсомолчу диртип, өөрүндөн онзагай көстүр чораан. "Кижиги болуру — чажындан, аът болуру — кулундан" джигир. Хөй уруг-дарыгыг өг-бүлөгө өскөн кыс школаны дооскаш, ол-ла чылын, биргээр чугаалаарга, 1970 чылда, Томск хоорайның эмчи институтунун педиатрия салбырынче өөренип кирген. Тываның эң ырак, кыдыг-кызыгаар кожуунда бөгүн-даа орус чурттакчы чок. Моол, казах, алтай чоннар-биле кызыгаарлажып, харылзажып өскөн хирезинде, орус дылга ол кызымак болуп, дээди өөрөдиге черин чедишикениг дооскан. Көдээ черден өөренип барган анык кыска эгезинде шаптаразыннар турган-даа болза, ону кызымаа-биле шыдажып эрте берген.

Өскөн-төрөөн суурундан ыраан тудум, мөңгө менгилерлиг Мөңгүн-Тайгазын, хат-шуурганга торулбас маадыр, ишчи чангыс чер-чурттугларын өйлеп-өйлеп сактып келир чораан. Ооң тевиинден дош аразындан теп үнүп келген кып-кызыл менги чечээ ышкаш, шүлүк, чогаалы ынчаар куттулуп, уян хөөн ону чалгынналдырыпкан. Школага-даа, студент чылдарында-даа спорт — ооң чарылбас өңүү. Шыдыраа — күштүг күзелениң бирээзи. Ол чокта сагыжы саарык апаар. Бөгүнге дээр республиканың шыдыраа маргылдааның тилекчилеринин бирээзи ол. Республиканың шыдыраачылары ону ыяк таныыр. "Шыдыраачы Зоя" джигир. А эмчи — кол эртеми. 1976 чылда өскөн-төрөөн сууру Мугур-Аксынга уруглар эмчизи болуп, анык чылдарында кандыг бергелерни эртпээн дээр. Аарыг-аржыктын, өлүмнүң аспаандан чеже иени, чеже чашты камгалап албаан дээр! Ол буянныг ажыл-херектиң дугайында төөгүп бижиир болза, бир-ле бүдүн тоожу. "Четтирдим,

эмчи!" Бо сөстөрүни ол бүгү ажылдап келген чылдарында дыңнап келген. Мөңгүн-Тайга кожуунга ажылдап турда, чаштарның хораар чоруу эвээш турган. Профилактикалыг ажылдарны өй-шаанда кылып, ие-чаштарның кадды дээш карак кызыл ажылдаан түңнелинде, "РСФСР-ниң кадды камгалалының тергиини" деп хөрек демдээн чаалап алган. Чазактын улуг шаңналы ону улам өрү

болуп төрүттүнген. Кара-оол Биче-олович — уруг-дарыының эргим, ынак адазы. Ол өг-бүлениң, уруг-дарыынга эң-не эргим, ажыл-ишчи, быжыг чөлөнгийжи болуп чораан. Ак сеткилдиг, өөрзүрек, ажыл-ишчи талазы-биле онзагай. Кадды чурттаан эжинге хайыралдыг, арга-сүмелиг, уруг-дарыын, кадайын

карак кызыл, шудургу ажылынга бердинип ажылдаарындан аңгыда, ие-чаштар, көдээ чоннун каддыкшылды дээш, могаг-шылаг чок чоруу дээш республиканың Каддык камгалал яамызы ону Германияже халас чоруур путевка-биле шаңнаан. Ынчалза-даа чуртка хенертен тургустунган экономиктиг байдал ооң даштыкыже чоруур аян-чоруунга улуг шаптыкты болдурган.

Чаа-Хөл кожуунун херээженер чөвүлелиниң даргазының ора-лакчызы болуп, Чаа-Хөл ортумак школазынга шыдыраа клубу ажыдып, спортчу-массалыг хемчеглерге удаа-дараа киржип, сонуургалын салбаан. Ол республиканың херээжен шыдыраачылар

"Азия диптиң төвүнде" деп очулдурукчу, шүлүкчү Борис Казырыкпай-биле демнежип ажылдаан ному үнер.

2001 чылдан эгелеп Саян-Алтай экспедициязының киржикчизи болуп, барыын Тываны таварып, Даг-Алтай чедир чораан аян-чоруу хилис барбаан. Ол бүгү ооң чогаалында бижиттинген.

2002 чылда Россияның бичи чаштарының диспансеризациязын чарлаан кыйгының ада-биле чайгы шөлээзинде Каа-Хемнин Сарыг-Сепке, Таңдының Бай-Хаакка уруглар эмчизи база кулак, боостаа, думчук эмчизи болуп ажылдап чайлаан. Ие-чаштарның каддык-чаагай амьдыралы дээш ол бөгүнге дээр ажылын аңаа тураскаадып ажылдап чоруур. Оглу Аяс шериг хүлээлгезин эки эрттиргеш, бөгүн республиканың иштиги херектер шугумунда ажылдап чоруур. Азиятазы Тываның ТКУ-зунун төөгү факультетин дооскаш, амгы үеде Иркутскиниң юридикти институтунда өөренип турар. Ол

МЕҢГИЛИГ СЫННЫҢ КЫЗЫ

көдүргөн. Холдар кажангызындан-даа артык дыңзыгып, чамдык таварылгада эмнелегеге дүне безин чедип келгеш, аарыг улустуң байдалы кандыг турарын бүдүү хайгаарап чедэ бээр.

Ооң бүгү сеткили, судалы ие-чаштарның каддыкшылы дээш соп чоруур. Эмчиниң ажылы чымшытыг-даа болза, хөй-ниити ажылдарындан ол чыда калбас. Мөңгүн-Тайга кожуунун херээженер чөвүлелиниң даргазының ора-лакчызы, көдээ болгаш район Советиниң каш удаа депутаты, "Меңги чечээ" чечен чогаал каттыжылышкынының кежигүну, районунун спорт-массалыг (шыдыраа, шашки, хол бөмбүү, туризм) хемчеглеринин дорт киржикчизи. Каддык амьдыралды пропагандалаар лектор. Кандыг ажылдарга ол киришпейн чораан дээр.

Мөңгүн-тайгажылар Зоя Шөмбүловна Донгакты бөгүн-даа чылыгы-биле сактып, төрөөн чуртунга көстүп кээрин манап чоруурлар. Ол Кара-оол Биче-олович Донгак-биле өг-бүле тудуп, ийи оол, ийи кыстыг болуп, кежик-чолдуг оруун тыпкан. Кара-оол Донгак дээрге ук дезү кайгамчык солун төөгүлүг Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыннары Донгак Мазыкыевич биле маадыр ие Дыртына Шириевна Биче-оолдарның бешки оглу

холга көдүрүп шыдаан-даа.

Зоя Донгак 1988 чылда Ленинградтың эмчи институтунун клиниктиг ординатуразынче ийи чыл хуусаалыг өөрөнгөш, уруглар эмчизинден аңгыда, кулак, боостаа, думчук эмчизиниң дипломун холга алган. Ленинградка өөренип турган чылдарында республика солуннарынга удаа-дараа бижээн шүлүктөрүн, орук демдеглели, сагыш-сеткилин доюлдурган публицист материалдарны бижип турганын номчукчулар сактыр боор. Ленинград соонда, 1990 чылда, катап база төрөөн суурунга ажылдап чедип келген. Ырак кожуунга ол үеде эмчи специалистер ховар турган. Кулак, боостаа, думчук аарыгларын эмневишаан, уруглар эмчизинге дакпырлап ажылдап, хүннүң батканын, дүннүң дүшкенин ол эскербес, анык болгаш-ла аар чүжүктү шыдап чораанын бөгүн сактып чугаалап олурар. Бодун камнавайын, көдээ чоннун каддыкшылы дээш бердинип, дүн-хүн чок ажылдап чорааш, каддын чидирип, арга-жоктуң кырындан "Ажыг-Суг" аржаанынга барып сөгзөн.

Аржаан чоогу бодап, Чаа-Хөл кожуунче 1992 чылда ажылдап чедип келген. Уруглар болгаш кулак, боостаа, думчук эмчизи ажылын маңаа база дакпырлап ажылдаар апарган. Бодунун

ортузунга чеди дакпыр чемпион болуп келген. Бөгүн-даа шыдыраа клубунун эргинин оя баспайн кирип келир.

Ооң амьдыралы каалама оруктар-биле бүтпээн. 1997 чылдың август 27-де уругларының адазын оскунуп, түрег-човулан хүннерин ол шыдажып эрткен. Амдыгаа дээр хомудаар, кара чангыс эгиттинмес кударалы — ооң мага-боду тывылбайн барганы. Бодунун амьдыралынга таварышкан чүүлдерни шүлүккө-даа, солунга-даа илередип билер. Ак-кара өңнерин амьдыралга сонунг-мурнуг болуп таваржы бээри дег, өөрүшкүлүг хүннер ону кезээде ак оруктуң делгеминче чайгаар кирип келир.

1999 чылда "Амьдырал чаякчызы", 2003 чылда "Меңгилиг сын кызы мен" деп шүлүктөр чыындызын, республика солуннарынга Саян-Алтай экспедициязының ужуралдарын удаа-дараа үндүргөн. 2002 чылда республиканың журналистер ортузунга чарлаттынган улуг мөөрейге киржип, ие-чаштар дугайында үндүргөн материалдары дээш "Чонар-даш сыптыг демир-жүк-2002" шаңналга төлөптиг болган. Удавас Зоя Донгактын "Мөңгө менги оранында" деп публицистиг чогаалы орус дылче үнер. 2004 чылдың планында

ийи дакпыр дээди эртемниг болур. Аян Кызыл хоорайда ажылдап чоруур. Хеймер кызы Наджоша — Кызылдың лицей класында өөреникчи.

Зоя Донгак — эмчи, шыдыраачы, шүлүкчү. Хөй-ниитичи ажылдарда ам-даа ажылдап, кандыг-даа кижиге шыдаар-ла болза, дузазын көргүзерин бо-дээр, эриг баарлыг ава, эмчи. Ол бо хүннерде чартык чыс чыл юбилейин демдеглеп, уруг-дарыының сөң-белзэн четтирип, эш-өөрүнге, төрөөн коллективинге, чонунга чоргаарланып чурттап чоруур. Амгы үеде Зоя Донгак — республиканың шериг комиссариатының кулак, боостаа, думчук эмчизи. Ажыл харысалгалыг, шериг хүлээлге каа-даа нагел-делиг, шыңгыы, херек болза, дүне-даа кыйгырты бээр. Ол ындыг бергелерге пат чаңчыккан.

Тываның херээженер шим-чээшкениниң 75 чылын удавас уткуур бис. Ол ышкаш Тываның херээженер эвилелиниң 10 чыл ою база чоокшулап орат. 2003 чыл Зоя Донгактын амы-хуу чуртталгазынга, ажыл-ижинге онзагай чыл болур дээрзи чугаажок. Ындыг онзагай херээженерни хөйү-биле адап, чугаалап, бижиири алдар-дыр!

Лидия ИРГИТ,
шүлүкчү.

БОТУЛИЗМДЕН КАМГАЛАНЫР

Сөөлгү чылдарда ногаалардан, кат-чимистен, мөөгүлөрдөн, эъттен, балыктан бажыңга консервалар кылыры нептеренгей апарган. Ынчалза-даа бажыңга кылыр консерваларны шын эвес белеткээр болза, аар аарыгдан — ботулизмден чоннун аарыгыры база кескү бооп турар апарган.

Ботулизм дээрге төп нерв системазыга аар уржук чедирер аарыг, ону шаанда "колбаса аарыгы" джигир турган. Ботулизм өөскүдүкчүлери микробтар — анаэробтар чүгле кислород чок черге, хааглыг консерва шилдеринге өөскүп көвүдээр аргалыг. Микробтар ындыг савалар иштинге күштүг хоран тургускаш, ботулизмни өөскүдөр. Ботулизмни өөскүдүкчүзү хөзүндөн тыптыр, кат-чимис, мөөгү, ногаа дамчыштыр дириг амытаннарның, куштарның, балыктарның ижин-шөйүндүлөринге халдаар. Ботулизм өөскүдүкчүлери 100°

С изигге элээн каш шактарда шыдажыр, дус болгаш уксус кислотазын шыдажып эртер. Таарымчалыг байдалдар тургустуна бээрге, ботулизм өөскүдүкчүлери өлүмнүг токсинни ылгап үндүрер. Өөскүдүкчүнүн өзериңге болгаш токсинни үндүрүп чажарыңга 10-12 шак четчир.

Ынчангаш чаа белеткээр продуктулар ботулизмни болдурбас. Ботулизм токсини-биле хораннанган, бажыңга белеткээр консерваларны, окороктарны, балыктарны көөрге, шуут эки шынарлыг, даштыкы хевири эскерилбээн, чыт-даа, амдан-

даа чок болур. Ботулизмниң бир онзагай шынары ында. Ботулизм токсини кижиниң шөйүндүзүнче киргеш, ханче соруп кире бээр болгаш аар аарыгны болдурар, эмчиге чогуур үезинде барбас болза, өлүп болур. Бо аарыг чег чиген соонда, каш шак эрткенде, эгелээр. Кижиниң ижин-баары аарып эгелээр. Улаштыр карааның көөрү баксыраар. Карак туманналып, бир чүве ийи кылдыр көстүп эгелээр. Аараан кижиниң үнү сыйылааш апаар, чамдыкта шуут чиде бээр. Боостааже чег ажыраар, тынары, шимчээри бергедей бээр. Шыңган эъттер сулараар, кижиге бажын угбас, мурнунче азы ийинче барып дужер апаар.

Ботулизм-биле аарааны билдинери-биле дораан-на эмчини азы "дүргөн дузаны" чалаңар, озалдаар болзунарза, өлүп болур силер. Тыныш бачыдаары — өлүмнүң кол чылдагааны. Бир эвес чүректин ажылдаары доктаай берзе, аас-биле үрүп, кылымал тындырышкындан кылыңар. Эмнээшкени чүгле стационар байдалга эрттирер.

Ботулизмден аарывас дизе, профилактиканы сагыыр, ооң чамдыктары мындыг:

- консерва кылыры-биле белеткээр мөөгүлөрни, ногааларны, өске-даа чүүлдерни агым сугга ыяк чуур.
- консервалаан продуктуларны (мөөгү, ногаа болгаш өске-даа) дыгыш крышкалар-биле дуглаванар.
- бажыңга белеткээр консерваны кирииниң мурнунда сакпыңга ужулгаш, 15-20 минута иштин-

де хайындырар болгаш соодар.

- аксын хагбаан консерва банкаларынга (саваларыңга) суккаш, соодукчуга 36 шактан хөй үеде шыгжаан продуктуларны чиир мурнунда хайындырар.

- бөдүүн арга-биле консервалаан продуктуларны (мөөгү, катчимис) рыноктан садып албаңар.

- ыштаан, дузаан балыктарны ол-ла хевээр чегме ажыглаванар, ылангыя ишти-хырнын аштанаан балыктар озалдыг.

Аыш-чег продуктуларын болгаш бажыңга кылган консерваларны чиир мурнунда хайындырары, быжыраары — ботулизмниң кол профилактиказы ол.

Бодунар каддыңар камгалаңар! Силерге берген нарын эвес, ынчалза-даа эргежок чугула бо сүмени сагыңар!

ОРТУМАК ӨӨРЕДИЛГЕДЕН – ПРОФЕССИОНАЛ МЕРГЕЖИЛЧЕ

Республикада шупту 13 ортумак профессионал өөрөдилге черлерин харылап турар ТР-нин Профессионал эге өөрөдилге черлеринин департаментизи – республиканын келир салгалының кадрларын белеткеп турар албан черлеринин бирээзи. Найысылалда база кожуннарда профессионал-техниктиг училищелерге чылдың-на 2000 хире доозукчулар дужаап кирип, күзелениң аайы-биле аңгы-аңгы тускай мергежилдерни чедип ап турарлар. Ам чартык ай болгаш база бо чылгы биргикурсчуларын хүлээп алыр департаментиге чедип, училищелеринин кижизидилге ажылын харылап турар кол специалист **Зоя Николаевна Монгуш** база уругларның эрге-ажыын камгалаарының талазы-биле инспектор **Нина Ивановна Чымы**-биле ужуражып чугаалаштым.

З.Н.Монгуш, кижизидилге ажылының талазы-биле кол специалист: — Бистинь ажылы-выстың кол сорулгаларының бирээзинге аныяк салгалды кадык амыдыралга чаңчыктырып, өөреникчилер ортузунга арагалаашкын, наркоманияга удур ажилдарны чорудары хамааржыр. Ортумак өөрөдилге черлеринин директорларының кижизидилге ажылының талазы-биле оралакчыларының ажил түңнелдерин хынааш, класстан дашкаар ажилдар ПУ-2,3,4,9,11, 13 база ПУ-7-де бедик деңгелде эртип турар деп көрдүм. Чүгле школалар аразында кылдыр чарлаттынган-даа болза, өөрөдилге яамызының организастааны кижизидилге системаларының аразында конкурска киришкеш, ПУ-2 2-ги черни алган. Бо училище аныяктар аразында сырыл харылзааларын тудуп, элээдилерге боттарының эргезин билиндирбишаан, кижилер аразында хостуг алдынып, интеллектуалдыг деңгели бедик болурунча сагыш салышкынын ажилдап турар. Концерт, фестиваль, оюн, шоу хевиринге кижизидилге ажилдарын чорудуп, өөреникчилеривиске школа назылыглар база хамааржыр болганда, ада-иелер-биле харылзаалыг ажилдап турар бис. Арага, таакпының хоразын тайылбырлаан (“Я бросил курить”) база спортчу оюннарның программалары (өөреникчилер чылдың-на Танды-Уулаже походтап турарлар) күүсеттинип турар. Бистинь өөреникчилеривис дээди болгаш ортумак өөрөдилге черлеринин аразында болган КВН-ге киришкеш, 3-кү черни алдылар.

Кижизидилге ажилдарын чорударда, төптүн “Классный руководитель” дээн ышкаш журналдарында парлаттынган өөрөдилге черлеринин дуржулгаларына база даянып турар бис.

Литератураның аңгы-аңгы хевирлеринге сонургалды оттуруп, кичээлдерни, кежээлерни эртирип турар А.Н.Крисанның “Чечен чогаал өргээзи” деп бөлгүмүндө өөреникчилер хөйү-биле барып турлар. А.Д.Кенден бөлүк бүрүзүнге улусчу национал хөгжүм херекселдеринин дугайында лекция, беседаларны чорудуп турары чаңчылчаан. Уруглар кандыг-бир хөгжүм херекселениң тывылганының дугайында легендалардан хөйү билип ап, чоннун культуразы-биле улам чоок таньжар аргалыг.

Культураның бир көскү төвү — библиотека. Библиотекарь А.В.Загидуллинаның Леонардо да Винчи, В.Высоцкий, С.Козлованың юбилейлеринге номчукчулар-биле кады эрттиргени делгелгелерин мактаксаар-дыр мен. Өөреникчилеринин черчуртунга ынак, хамааты сагыш-сеткилин хевирлээринче база кичээлден салып турар бис. Чылдың-на “Россияның хамаатылары бис” деп кежээге байрылыг байдалга паспорттарны тыпсып турар.

Департаментинин харылап турары 13 профессионал училищелеринин өөрөдилге-кижизидилге талазы-биле ажилдап турар специалистеринин 2 хүн үргүлчүлүзүн семинар-хуралы, “Мөзү-бүдүш болгаш интеллект” төгерик стол ПУ-9-тун баазына эрткен. Ортумак өөрөдилге черлеринге кандыг уруглар келирил?

9,11 чыл иштинде башкыларының эскербейн келгени, кадыкшыл, ниити сайзыралы, дыл билиглери кошкак, бодун улуг-ла үнелеп чаңчыкпаан өөреникчилер кээр деп, чамдыктар бодаар чадавас. Ийе, ниити чүве шингээдип алыры оожум уруглар хөй. Ынчалза-даа ылаңгыя сөөлгү үеде өөрөдилгеге-даа, уран чүүлге-даа дыка салым-чаянныг уруглар бисте өөренип турарлар. Дээди өөрөдилге черлеринче чаңгыс чыл ишти дужаап алыры берге, конкурс хөй апарган. Ынчангаш ортумак өөрөдилге черинге 1-2 чыл дургузунда мергежил чедип алыры кымга-даа ажыктыг ышкажыл.

Мөзү-бүдүш талазы-биле сагыш салып ажилдаарына Ак-Довурактын ПУ-3 мурнуку черде турар. Хоорай иштинге эрткен “Чылдың өөреникчизи” деп мөөрейге бо училищениң сургуулу Чингис Ооржак тиилээш, “Океан” төпке дыштаныр путевка-биле шаңнаткан.

Нина Ивановна Чымы, уругларның эрге-ажыын камгалаарының талазы-биле инспектор: — Департаментинин харылап турары профессионал техниктиг училищелерде шупту 640 өскүс уруглар өөренип турар. РФ-тин 1992, 1996 чылдарда үндүргени доктаалдарын езугаар

өскүс, ада-иезинин азыралы чок арткан уругларга социал дуза чедиреринин акшаландырышкыны федералдыг бюджеттен тускайлаттынган.

Доктаалда көрдүнгени-биле дараазында категорияга хамааржыр өскүс уруглар долу чигелделер алыр эргелиг: 1) азырап органы чаңгыс азы ийи ада-иези иелээ чок болган; 2) ада-иези ада-ие эргезинден казыттырган; 3) чаңгыс арткан адазы азы иези хосталгазын казыттырган; 4) ада-иезинин кайызы-даа 1 азы 2-ги бөлүктүн инвалидтери.

Кандыг-кандыг чигелделер барыл? 1 дугаар чыл өөренип келген өскүс уругта идик-хеп сандып алыры-биле 15169, а 2,3 дугаар курстарга 8756 рубль дузалачыны көргүзөр. Өскүс уругларның ай санында ап турар стипендиязы анаа өөреникчилерден

Кадрлар белеткээринин эге чадазы

50 хуу хөй. (Бо чылын – 294 рубль). Чыл санында бээр 500 рубль пособиенден аңгыда, сентябрь эгезинде чаа өөрөдилге херекселдери садып алырынга 3 айның стипендиязы хемчээлдиг акшаны берип турар бис. Ортумак өөрөдилге черлери сургуулдарын аш-чем-биле база хандырып турар. Ылаңгыя өскүс уругларын хүннүн-не 65 рубль 50 көпөөк-биле хемгерер. Ол түндүн үнген ылгал акшазына бажыңнарынга, өрээлдеринге чири-биле натуралдыг сок, ногаа, чимис аймаан үлөп турар. Чамдык училищелер ол акшазын чыгташ, шоодай далган дээн хевирлиг улуг барааннарны база берип турар.

Өскүс уругларны ниити чуртталга бажыңнарынга бирги ээлчегде тургузар бис. А дазылгазы чок 10 дугаар училищениң уругларын орун-дөжөк херекселдери-биле хандыргаш, квитанциязын эккээрге, бажың өртөөн төлөп бээр бис.

Профессионал эге өөрөдилге черлеринин департаментинин харылап турары училищелерни дооскан өскүс уруглар идик-хеп, чымчак инвентарь садып алыры-биле 30553 рубльди алыр.

Дараазында ПУ-1 сургуулдарының ийиги бажыңы болур өөрөдилге корпусунга чедип, бо чылгы доозукчулар кандыг-кандыг мергежилдерлиг кадрлар болурун билип алыр сорулгалыг документилер хүлээп ап турар комиссия-биле ужураштым.

9-ку класс доозукчуларын 5 аңгы хевиринин мергежили манап турар: даараныкчы, арга-арыг ажылының мастери, машина, трактор чолаачызы, тарымал үнүш ажаар мастер база бо чылын чаа ажиттынган – парикмахер-педикюр. А бо чылын дужаап кирген 11 класс доозукчулары повар, пекарь, бухгалтер (2000 рубль төлевирилг) база ВС категорияның чолаачызы (1000 рубль төлевирилг) деп мергежилдерни чедип ап болур. Колдуу-ла 25-30 кижизидилге алыр бөлүктөрже ам безин оон хөй санныг документилер дужааттына берген болду. Шупту училищелерни ап көөр болза, үениң негелдезинин аайы-биле садыг-саарылга сайгарлыкчызы, спорт тренери, секретарь-референт, радиотелемастер дээн ышкаш мергежилдерлиг болуксаар доозукчулар хөй. ПУ-1-ге эрткен чылга чедир хүлээп ап турган “социал ажылдакчылар” деп бөлүктүн доозукчулары эртеминин аайы-биле ажил-агыгга тургустунуп алганы ук мергежилдин хереклеттинип турарын бадыткаар.

ПУ-11. Бо чылгы биргикурсчулар “радиомеханик”, “электромонтер”, “закройщик”, “токарь” деп мергежилдерни чедип алырлар. Бо училище кулаа дыңнаваас уругларны дааранып өөрөдир тускай бөлүккө чылдың-на хүлээп ап турар.

Ортумак өөрөдилге черлеринче көрдүнгөн олуттардан хөй кижизидилге документ дужааган мергежилдерге абитуриентилерни август 29-та кады чугаалажыг хевиринге (собеседование) хүлээп алыр.

Тайгана ОЧУР.

Кыс уругну канчаар кижизидерил? Чүнүн-даа мурнунда, сагыш чооваачал, кээргээчел, дузааргак кылдыр кижизидер. Авазының, ачазының турупканын азы кырган-авазының аарый бергенин эскербес уруг келир үеде езулуг мөзү-бүдүштүг ава бооп шыдавас. Кыс кижизидер эргичимчак сеткили-биле эргим, чараш болур.

Амыдыралдың бергелеринге шыдамыккай, эки чүвеге бүзүрелдиг болурунга иези уруун бодунун үлегери, чагыг-сургаалы-биле кижизидер. Өг-бүлениң ааскежи ие кижиден кол хамааржыр дээрзин сургап, бодунга хынамчалыг, кайы хамаанчок болбазынга авазы уруун чаңчыктырар. Шак-ла ынчан уруг кедизи барып, эки ава, езулуг херээжен кижизидер. Оваарымча, кичээнгей, тоомча чогуңдан назыда-даа эттинмес частырылгаларга таваржы бергилээр. Ынчангаш ыйбың-сыйбың болбазынга авазы уруун бичизинден-не өөрөдир ужурлуг. Келир үеде ие болурунга белеткел бодундан бичии дунмаларын ойнадып, сагыш-сеткилинден эргеледип, чарашсынып ажаарындан эгелээр.

Уруг элээн өзүп келгеш, бодунун арын-бажын ажаап, хепсынын чараштыр кеттинип, столга шын олуруп, дурт-сынын шын тудуп, кылажын чазап билир ужурлуг. Угаанныг ие кижизидер уруун идик-хеп-биле ыяк каастаарын бодавайн, харын ону күш-ажылга чаңчыктырырынче онза сагыш салыр болза эки. Бажың иштинге ажил кылыры-биле анаа баартык садып азы даарап бээр. Чажыңдан-на өг-бүлөгө дузалыг, күш-ажылга, дааранырынга ынак, идик-хевин селип, аяк-сава, шаланы боду-ла чуп турар кылдыр өөрөдир. Беш харлыына чедир өөгүн илип, платъезинин секту берген эдээн даарап алыр кылдыр өөрөдир каар болза, ол иени тергин эки кижизидикчи башкы дээр бис. Кыс уруг школа дооскуже чедир чидиг чыттыг духи, арын чаар янзы-бүрү кремнер ажылгавас. Аныяк, чаш кижинин арын-бажы артык чаашкыннар чокта-ла, чараш деп

чүвени билир херек.

Ие кижинин кандыг-даа байдалдарда бодун туттунуп билири, кезээде-ле шевергин, арыг-силиг, чараш кеттинери, бажының дүгүн ажаары оон кыстарына эки үлегер болуру чугаажок.

Чамдык өг-бүлөлөргө мындыг база болгулаар. Чагырар-дужаар, уруглары дыңнап турдала, уругларының адазын эки-бак сөглээр, үндүр-киир ояладыр. Анаа-ла эл-чөп-биле шийтирлеп алыр чүвени өгнүң херээжен ээзи алгы-кышкы-биле уругдарынын аттынып эгелээр.

Хоочун башкыга сөс

ИЕНИНҮЛЭГЕРИ

Уруглар шынныг, шын эвес-даа болза, бот-боттарынча чүгжүп, эки-бак сөглежири-биле төнөр. Алгыш-кырышты эгелеп каан ава ону этпейн арттырып каар. Алгыш-кырыш көрүп, оон киржикчи кылдыр өскен кижизидер туразы улуг, ааспырак, эш-өөрү-биле белен-не эп-найырал тудуп шыдавас таварылгаларга чедирер.

Чамдык бичии уруглар эге класстарга өөренип тургаш, башкызынга үргүлчү чаргылдажып чедер, оон эжин буруудадыр, боду актыг болуп артарын кызыдар. Ындыг уругларын аажы-чаңын эге класстарга-ла эдер. Оон башка үстүкү класстарга баргаш, коллективтин найыралын бузар ааспырак кижилер-даа болу бээр. Оларны эде кижизидеринге үе херек.

Кижинин мөзү-бүдүжүн хевирлеп, оон аажы-чаңын кижизидеринге коллективтиг ажил улуг ужур-дузалыг. Ажил үезинде эш-өөрүнүн найыралдыг, чараш аажы-чаңын көрүп, ону өттүнери – аажы-чаңда четпестерни эдеринин база бир кол хевир. Ынчангаш эргим аваларга келир үеде Тываның даңгыналары, кыс чоргааралы болур уругларнарга бүгү тала-биле үлегерлиг болурунарны күзөп каайн.

Арыя АЛДЫН-ООЛ,
ССРЭ-нин Улустун башкызы.

Чагаалар аразындан

ХАМНАР КӨВҮДЭЭРГЕ...

Сөөлгү үеде көрүп чоруурга, хамык чүвени хостуг салыпканындан чүве ийикпе, алысак-киксек, арагалаар-дарылаар, хам мен дээр кижилер көвүдээн.

Шаанда хам кижини хооп чалап алыры берге, таныыр-билир улус дамчыштыр арга чадаарда чалап аар чүве. Олар колдуунда ынашпас, кайы хамаанчок хамнаваас чүве. Олар хамнааны дээш ындыг-мындыг чүве-даа негевес, чалап алган улус боттары-ла чалап алганы хамын хүндүлөп, бериксээн чүвезин бээр чүве. Ам көрүп чоруурга дээрге, бир хамны чалаарга, ийи-даа хам мурнун былаажып келир. Ол келгеш, иелээ-ле хамнап туруп бээр, арай эвээш чажың дээрге, екпелээр, немей негелде кылыр.

Шаанда ийи хам чаңгыс черге хамнаваас чүве. Хам чаялгалары каккылажы бээр дээр. Бир хамның дериг-дүңгүрүнге өске хам дээп болбас. Хам кижизидер дунгүрүн боду ап чорбас, өске кижилерге чүктөдип аар. Шаанда кырганнар мынча деп чугаалажыр чүве. Чоннун шынары баксыраарга, чазый-чилби, шынары багай кижилер ону ажыглаар, мегечи хамнар көвүдээр. Бо үени көрүп чоруурга, шынап-ла, ындыг-дыр. Чон дыка арагалап-дарылаар апарган, чединмес кижилер көвүдээн, ооң-биле кады хамнар база көвүдээн. Чогум шын хамнар бар-ла болгай. Ындыглар-биле сүмележип тургаш, мегечилерге удур демисел чорудар болза эки боор.

Сандю ТЮЛЮШ.

Аът чарыжы

КИРЖИРИНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР!

Республика Хүнүнүн болгаш 2003 чылдың Наадым байырлалдарының хүннеринде Тос-Булак аржаанның чоогунга аът чарыжының маргылдаалары эртер. Аът чарыжын эки билер кижилерни шаңналдар манап турар.

Аът чарыжы 5 хевирге эртер: **АВГУСТ 16-ДА:**

улуг аъттар чарыжы 30 км черге, 4 хар чедир чыраалаар аъттарны—20 км, саяктаар аъттар чарыжы—15 км, 4 хар чедир чыраалаар аъттарны—10 км черге болур. 4 хар чедир назылыг челер аъттар чарыжы база 10 км черге болур.

Чоннуң ханы чаңчылдарындан дамчып келген аът чарыжының бо хевирлерин нептереңгейжидер сорулга-биле республиканың **“ШЫН” БОЛГАШ “ТУВИНСКАЯ ПРАВДА”** солунары номчукчулар орту-

зунга тускай конкурстарны чарлаан. **ООН НЕГЕЛДЕЗИ:** аът чарыжының 5 хевир бүрүзүнге кайы кожуунун ады эртип келирин тывары. 5 хевирниң тиилекчилерин шын тыпкан кижилерге бирги шаңнал — солуннарны чыл хуусаалыг халас чагыдып бээри. 4 хевирге шын тыпкан кижилерге чыл чарты хуусаалыг чагыдылганы кылдырып бээр. 3

хевирге шын тыпканнарга тураскаалдыг белектерни тыпсыр.

Август 15-тен орай эвесте чоруткан харылыларны хүлээп алыр. Чагаа хавында каккан таңманы барымдаалаар.

Аът чарыжына ынак кижилер! Силерниң харылыларыңарны манап тур бис. Боттарыңарны шенеп көрүңерден.

Чыыкчыларга

МӨӨГҮ: ХОРАЛЫ, ХОРАЛЫГ ЭВЕЗИ

Баштак аян-биле аңнаашкынарның яны-бүрү хевирлериниң бирээзи кылдыр мөөгүлээрин база хамаарыштырып болур. Аңнаанында ышкаш мөөгүлери дилээр, оларны тып ап, тыппайн-даа барып болур.

Ону дилээринге сагынгыртывынгар чорук, арга-дуржулга, мөөгүлериң үнер черлерин билери херек. Чиир мөөгүлериң 200 хире хевирлери бистиң аргаларывыста өзүп турар. Ынчалза-даа чамдык эң чемиштиг дээр шампиньон, дождевик дээр ышкаш мөөгүлери чамдык черлерге хоралыг поганкалар апаргылаан болур. Ынчангаш мөөгүлериң чыырда, оларны эки билери кизи бүрүзүнге эргежок чугула бооп турар. Чамдык хоралыг мөөгүлери билбейн чем кылдыр ажыглаар болза, кижини улуг хораннаышкынга, аарыгаржыкка, харын-даа өлүмге чедирип болур. Ынчангаш чаа эгелеп чоруур мөөгү чыыкчыларынга мындыг сүмелерни кадар-дыр бис.

- Чүгле эң эки билер мөөгүлериң чыып көрүңер!
- Эки билбес мөөгүлериңерни шуут чыгбаңар!
- Чем кылдыр белекээриңер бетинде мөөгүлериңер база катап кичээнгейлиг көрүңер, каразынчыг мөөгүлериң уштуп октаңар, артканнарының ирик черлерин кезип кааптыңар.
- Чигге чиир дээр чижектиг пластинкалыг мөөгүлериңи ыяп-ла дөзүңден кезип алырын

утпаңар, ында пленкалыг дээрбек чогуң билеп алыры эргежок чугула. Сактып алыңар, пластинкалыг чиир мөөгүлериң аразында ындыг дээрбектер чүгле опенка, шампиньон база зонтик-мөөгүлериң бар болур.

- Шампиньонну чыып тура, кол кичээнгейни пластинканың өңүнче угландырыңар. Оон өңү кыскал-актан кара-хүрөң болур ужурулуг, ак эвес.

- Билбес мөөгүлериңерни чиг турда, шеневер.

- Эртеңи үде мөөгүлериң чыырга эң эптиг. Ынчан чыгган мөөгүлериң эки кадагалаттыңар, белең баксырава.

- Арга-арыгга камналгалыг, хумагалыг эелер болуп көрүңер. Мөөгүлериң дазылыңдан тура тыртпайн, дөзүңден, дазылын кемдетпейн, бижек-биле шевиргин кезип алыңар. Сактып алыңар, мөөгүңүң дазылы бир чайын каш-даа чаа чемишти хайырлаар. Дазылыңдан туруп аар болза, ол черге мөөгүлериң үнмейн баар.

Мөөгүлериңден хораннаың чоруктуң кол чылдагааннары — чиир мөөгүлериң хоралыгларыңдан кижилериң ылгап билбеси, чамдык чиир мөөгүлериңи шын хайындырып шыдавазы болур.

Хоралыг болгаш хора чок мөөгүлериң ылгалы шоолуг эвес болур, чүгле кижини өлүмге чедирип болур поганкалар кылагар өңүг болур. Хоралыг мөөгү ажыглаанда, оон хоран-

нанышкын 8-12 шак болгаш билдинип эгелээр: ижин күштүү-биле аарыңар, дүмчүк дунуп, кустураар, суксаары кедерээр, баш аарып, соок дер үнер. Хораннаың кижиниң эддиниң изии 36-35 чедир чавызаар, судалы кошкаар, хол, бут баштары сооп эгелээр. Угаан-медерел ындыг таварылгаларда хөй кезинде читпес. Чамдык таварылгаларда аастан көвүк үнүп, хораннаың кизи дембээр, караанга хөй чүвелер көстүп, бодунуң хөделишкениңерни башкарып шыдавайн, угааны албаарап болур. Өлүм ховар, колдуунда назы четпес уруглар хораар.

Мөөгүңден кизи хораннаың таварылгада ону дораан эмчиге чедирер азы эмчиге көргүзери эргежок чугула. Эмчи келбээнде-ле аарыг кижини орунга чыттырып, улуг-хырын чугдурар, иштинге чылыдар чүүл салыр болза эки. Бичии дузаан сугну аяар ижиртир. Оон ыңай чеми көвей шай, кофе, сүт база берип болур. Аарыг кижиге спирттиг суук чүүлдер шуут ижиртип болбас. Ол хораннаышкынны улам күштелдирер. Чиртинмейн арткан мөөгүлериңи хынаары-биле эмчилерге дамчыдар херек. Мөөгүлериң хораннаар шынары билдингенде, оон хораннаың кижини эмнээр чиик болур.

Седимаа Сади, ТР-ниң Күрсанэпидхайгаарал төвүнүң аш-чем гигиенаны салбырының эмчизи.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

• Россияның

Президентизи В.Путин Малайзияга албан чоруу кылып чораан үезинде ол чуртун президентизинге “Улустарның найыралы” ордени тывыскаң. Ийи чуртун удуртукчулары садыг-экономиктиг харылзаалар айтырыгларың чугаалашкан. Россия ол чуртка СУ-37К деп хыдыкчы самолеттарны саткаш, оон 1,5 млрд долларны алып дугуржулгага ат салган. Президент В.Путин орук аайы-биле Узбекистанда келген болгаш президент К.Рахимов-биле ужурашкан. Кайы-даа күрүнеңи экономиказыңга чурттарның курлавырларың долу мөөнөп ажыглаарың чугула документиңеринге олар ат салганнар.

• Россияның Чазак Даргазының оралакчызы Владимир Яковлев чуртталга-коммунал ажыл-агыйында реформаның, ол ышкаш кышка субъектилерниң белектелиңиң дугайында селектор хуралын эрттирген. Бо адырда реформа “буступ”, чамдык субъектилерде, ылаңгыя Сонгу Чүк девискээрлеринде, кышка белекел ажылдары саадап турарын ол шындыгы шүгүмчүлээр.

• РФ-тиң Күрүне Думазының бөлүк депутаттары РФ-тиң Чазак Даргазының оралакчызы, сакхөө сайыды А.Кудринге келгеш, 2004 чылда күрүне бюджетиниң төлевилели кандыг байдалда тургустунуп турарын чугаалашкаш, чамдык санал-оналдарын кириген. Дума депутаттары ноябрь 28-те каникулче үнерин дыңнатканнар.

• Индонезияның найысылалыңга террористер чазылдырышкын кылганыңдан 12 кизи өлгөн, 100 ажыг хамаатылар балыгланган. Истелге чоруп турар.

• 50 ажыг чылдарда складка чыткан Сталинниң хүлер тураскаалын Челябинск областа Тайга

дээр суурнуң чурттакчылары тып алгаш, ону хөй чон чыгыр черде тургузуп алган. Аңаа удурланган кизи чок, харын эрткен үениң кижилери деткип турары көзүлгөн.

• Камчаткада Ключевской дээр вулканның чоогунче бар чораан чех туристер 4300 метр бедикте турда, көшкелеп баткан даш оларның бирээзиниң бажын кемдеткен. Дуза чедирери-биле вертолет чорударга, туман кылыннааш шаптыктаан. Немелде кемчегни ап турар.

• Сонгу Осетияның Моздок хоорайга чазылдырышкын кылганы дээр каразыттырган үш дугаар кижини туткан. Истелге шаптыктавас дээр оон адын чажырып турар.

• Орел болгаш Белгород хоорайларың немелде эжелекчилерден хостаанының 60 чылын ук хоорайның чурттакчылары байырлалды-биле демдеглээр.

• Эрткен чылын Грузияның Банкис кызаазыңдан Сонгу Осетияге шургул киргеш, дерзин херектер үлгеткен Р.Гелаевтин бөлүүндөн бир идегетти судка кириген, артканнарын удавас кириер.

• Ирактың найысылалы Багдадтан улуг ырак эвесте элезинерге хөп каан МИГ 25, СУ-27 деп хыдыкчы самолеттарны тып алган. Оларны ам-даа ажыглап болуру, ынчалза-даа элезинге элээр чемереп, өңү өскерилгени илерээр.

• Санкт-Петербурттун губернатор сонгулдалары чоокшулаан тудум, ол албан-дужаалга кордакчыларның саны кызырылбайн турар. Бо хүнде 11 кордакчыны бүрткээр, бир сайгарлыкчыны бүрткөөз.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН)

ДЫҢНАДЫГ

Эрзин кожуунуң девискээр сонгулда комиссиязының кежигүнүнүн бүрүн эргелериниң хуусаа бетинде соксааны-биле холбаштыр Россияның Күрүне Думазыңга депутат мандаттарының хуваалдазынче кирген кандидаттарның данзыларын депшидип үндүргөн политиктиг партияларга, сонгулда блоктарыңга, хөй-ниити каттыжышкыннарга, Эрзин кожуунуң Төлээлекчилер хуралыңга, сонгукчуларың албан хаап, ажылдап, өөренип, чурттап турар чериниң аайы-биле оларга Эрзин кожуунуң девискээр сонгулда комиссиязының составының кезин (бадылаар эргелиг чаңгыс кежигүн) томуулаар талазы-биле **саналдарны** хүлээр ап эгелээнин Тываның Төп сонгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Эрзин кожуунуң девискээр сонгулда комиссиязының составыңга **саналдарны** бо дыңнадыгны парлаан хүнден бир ай дургузунда **дараазында адресче** чорудуп болур: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязы (каб.210, тел: /39422/ 1-10-09).

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязы

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Айдана Вячеславовна ДОРЖУНУҢ 2001 чылда ТывКУ-нун физика-математика факультединиң чанында лицейни доосканы сериязы А №7302581 аттестады читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 БОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазыңга контроль болгаш бүрткелелиң Тыва девискээр эргелелинге бүрткөттүңен.

Бүрткөттүрген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязыңга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейн барып болур. Айыгтыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээр авторлар боттары харылаар.

ШЫН

e-mail:shyn@tuvu.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазак. Кол редактор АНУР ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7080. Чагыг 89.